

Hack Péter: A büntetőhatalom függetlensége és számonekérhetősége

Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 2008. 382 old., 4830 Ft

NEM SZOBATUDOMÁNY

Hack Péter nem szobatudós, könyve nem szobatudomány. Olyan szerző, aki hosszabb időn át a közélet sűrűjében járt, és a mai napig kutatja azokat a lehetőségeket, amelyekkel elősegítheti a köz társaságának jobbulását. Nem mérhetjük tehát a munkát a tiszta jogtudomány, a *reine Rechtslehre* mércéjével, bármilyen volna is ezen mércénk. Ha irodalmi hasonlattal jellemeznék művét, azt mondhatnánk, hogy nem semmi tudomány. Olyan tárgykör felé irányul figyelme, amelynek kialakításában homo politicusként maga is részt vett, amelyről rendszeresen oktatja az egyetemi hallgatókat. Hack a könyvében is őszinte és egyenes ember, amivel a magamfajta tollforgató számára – kétséget kizáró módon – bizonyítja politikusi alkalmatlanságát. Annak azonban az olvasó honpolgár is örülhet, hogy Hack a homo politicusi szerepében továbbra is részt vesz a közéletben. Ha valaki összeszámolná, hogy a függetlenség és a számonekérhetőség szavak (és szinonimáik) hány alkalommal jelennek meg a könyvben, akkor statisztikailag is igazolható lenne Hack felfogása, amely szerint az igazságszolgáltatás – különösen a büntető igazságszolgáltatás – alfája függetlenség és ómegája a számonekérhetőség.

E két pillér közti hídon vezet át az olvasót a könyv. Arra törekszik, hogy bemutassa a hídon közlekedés szabályait, de ennél jóval tovább megy. Hack ritka egyszerűséggel fogalmazza meg a jogtudomány dilemmáját. A „jogtudomány művelői között is többen vallják azt az álláspontot, amely a jogtudomány szerepét abban látja, hogy minél pontosabban és tárgyszerűbben összegyűjtse azokat a tényeket és adatokat, amelyek vizsgálatának tárgykörébe tartoznak, leírja a szóba jöhető alter-

natívákat, de tartózkodik a konkrét javaslatok megfogalmazásától. Ezen álláspont képviselői szerint azok a javaslatok, amelyeket a jogalkotónak vagy a jogalkalmazás gyakorlata alakítóinak meg kellene fontolni, inkább a politika, semmint a tudomány hatókörébe tartoznak. Ezzel szemben én inkább azon álláspont hívei közé tartozom, akik szerint a tudomány feladata nemcsak a helyzetleírás, hanem a helyzetből adódó lehetséges következtetések megfogalmazása.” Hack tehát nem rest, és nem is gyáva, és számos javaslatot tesz, amelyek egy része egybeesik az Eötvös Károly Közpolitikai Intézet 2008 februárjában közzétett javaslataival. Ezek a javaslatok a bírói szervezet jobb átláthatóságára, a teljesítmény számonekérhetőségére irányulnak.

A KÖNYV TÉMÁI

A könyv három, szerkezetileg és stílusát tekintve is elkülönülő részből áll. Az első rész a függetlenség és számonekérhetőség értelmét és tétjét villantja fel, dilemmáit követi, miközben kitér a rendszerváltást némi késéssel követő igazságszolgáltatási reform stációjára. Ugyancsak ebben a részben kap helyet az igazságszolgáltatás tévedéseit vizsgáló rövid áttekintés. A második rész az ügyészség szerepét, működését és alkotmányos helyzetét tárja fel. Alaposan megvizsgálja a nagy dilemmát: maradjon-e továbbra is „független” az ügyészség, vagy legyen az igazságügyi kormányzat keretében működő, egyszerű vádhatóság? Kevesen vágnak bele ebbe a nem könnyen kiismerhető témába. Végül a harmadik rész a büntetőeljárás törvény előkészítésének hosszú és fordulatoktól sem mentes történetét vizsgálja a tervezet körüli álláspontok, szakmai észrevételek ruhájába öltöztetett lobbizgatás részletes bemutatásával. Sajó András úgy jellemezte ezt a részt, mint amely „kelő jogszociológiai megalapozottsággal kimutatja, milyen visszafordíthatatlan következményekkel jár, ha az igazságszolgáltatás autonómiáját a meglevő korporatív törekvések ellensúlyozása nélkül hagyja érvényesülni a politika”. Magyarán szólva a szerző azt mutatja be, hogy a szabályozás által érintett szakapparátus miként tud kisiklatni értelmes és perspektivikus reformo-

kat. Ebben a részben inkább a dolgok dinamikáját láthatjuk dokumentumok, taktikák és csendes csatározások tükrében. Azt tudhatjuk meg, amit a legtöbb esetben nem kívánunk megismerni: miként is készül a szalámi. A könyv ezen része viszonylag részletes, adatoktól hemzseg, már-már azt gondolhatnánk, alkalmas arra, hogy a nyári szabadság alatt olvasott munka felett elbóbiskoljunk, de határozottan állíthatom, hogy Hack mindig tudja, mikor kell megállni, szünetet tartani, és egy kicsit feldobnia az olvasót. Az én szememben a könyv különös érénye ez a ritmusérzés.

Azt kell mondanom tehát, hogy szokatlanul olvasmányos a könyv. Ennek ellenére él bennem némi aggodalom azt illetően, vajon a közélet iránt érdeklődő átlagos olvasók közül kit érdekelhet ma a büntető igazságszolgáltatás helyzete Magyarországon. A *BUKSZ* legtöbb olvasója feltehetően csak könyvben, újságban és televízióban szembesül ezzel a világgal, és ez nagyon jól van így. Bevallom, jogászként, ügyvédként én sem ismerem a büntetőhatalom folyosóit. Jobb elkerülni a szembesülést vele. Életemben egyszer kísértem el egy ügyfeletem az úgynevezett „rabosítás” (ujjlenyomatvétel és fényképezés) procedúrájára, és elmondhatom, hogy számára különlegesen megalázó, számomra pedig kivételesen kiábrándító élmény volt. A téma mégiscsak a demokratikus állami működés egyik sarokköve, így érdemes végigkísérni a szerzőt a büntető igazságszolgáltatás folyosóin.

A FÜGGETLENSÉG ÉS SZÁMONEKÉRHEŐSÉG DILEMMÁJA

Miként érheti el a közösség, hogy bírái függetlenek legyenek a többi hatalmi ág tévedéseitől és túlkapásaitól, ám egyben ugyanezen bírák számon kérhetők maradjanak a saját tévedéseiket és túlkapásaikat illetően? Ez a kérdés a demokratikus politikai rendszer komoly dilemmája, amellyel a magyar politikum a rendszerváltást követő évtizedben szembesült. Kissé sommásan, de semmiképp sem igaztalanul azt mondhatjuk, hogy a szocializmus éveiben a bírák nem voltak függetlenek, a hatalom különböző szintjein elhelyezkedő potentátok nagyon is

számon kérhették őket. A szakítás, az átállás, az igazságügy „rendszeráltása” hasonló problémákat vetett fel, mint a rendszerváltás egésze. A kontinuitás szükségessége és a szakítás igénye itt különös módon jelent meg. Hack nem kívánja élére állítani ezt a kérdést, nem veti fel, hogy a „tegnap” korlátozottan független bíráiból miként alakulhatott ki a független és számon kérhető bírói kar. Az átalakított intézményrendszerre bízta a metamorfózist, és ezzel nincs is semmi baj, ha egyrészt az intézményrendszer kellő hangsúllyal jelzi és biztosítja a függetlenséget, másrészt ha elfogadjuk azt az igen optimista feltevést, hogy a „tegnap” bírái az elmúlt rendszerben mit sem kívántak jobban, mint a szabadságot és a rendet, a függetlenséget és a számonkérhetőséget. De már Deák Ferenc óta ismerjük a rigmust, hogy oly sokan megvagyunk mi kend nélkül, és (nagyon) „kívánjuk a szabadságot rend nélkül”. A függetlenség nagy kérdése, hogy ki válassza, ki ellenőrizzé a bírákat. A nép vagy képviselői, a végrehajtó hatalom emberei, vagy esetleg a két hatalmi ágától valamelyest elkülönült, független autoritás (olyan elnököfélé)? Vagy történetesen egy autonóm testület, tanács? A könyv bemutatja az önzagatás európai modelljeit, az olasz, a francia és a spanyol bírói tanácsot, ezek inkarnációit Közép- és Kelet-Európában, de rámutat arra, hogy a rendszerváltó országok némelyike (így a csehek és az észtek) továbbra is bíznak az igazságügyi miniszter hagyományos kinevezési dominanciáján alapuló rendszerben. Részletesen elemzi a magyar megoldást, az Országos Igazságszolgáltatási Tanácsot (OIT), annak előnyeit és egyre szaporodó hátrányait. Keresi a kissé önjáróvá váló bírói hatalom ellensúlyait, amelyeket – a magyar történelmi tapasztalatok miatt – nem a végrehajtó hatalom számára biztosított, megnövelt hatáskörben talál meg. Inkább az OIT összetételét módosítaná, működésének átláthatóságát növelné. Az OIT nem bírói státusú tagjainak arányát kevésbé a kormányzat képviselőivel, inkább az ügyvédek képviselőitől növelésével, egyetemi tanárok, oktatók delegálásával biztosítaná. Elismeri, térségünkben nem az absztrakt elméletek, hanem a konkrét

történelmi tapasztalatok alapján kell elindulni.

A számonkérés kevésbé látványos része a rendszeres beszámolás, az előmenetel szabályozása. Szélesebb értelemben magában foglalja annak rendezését, hogy mennyire nyilvános, amit bíránk tesznek, mennyire lehet számon kérni tőlük teljesítményt, jogszerűséget? A számonkérés (a felelősség) teátrálisabb kérdése arra vonatkozik, milyen következményekkel számolhatnak bíránk, ha történetesen hibáznak, mert lássuk be, ebből a szempontból a bíró is ember.

JUSTIZMORD

Az igazságszolgáltatás hibái és tévedései néhány prominens ügy miatt az elmúlt jó egy esztendőben az érdeklődés előterébe kerültek. Első helyen áll talán a nyolc áldozatot követelő móri bankrablás ügye. Az igazságszolgáltatás fiaskója az olvasó előtt ismert. Az ilyen döntést, az ártatlan személyek elítélését nevezi a magyar zsurnalisztikai köznyelv justizmordnak. Több mint egy évvel ezelőtt a *Mór megtette a kötelességét* címen magam is írásra ragadtattam magam. Elsősorban nem a tévedés mibenlétéről írtam, hanem arról, hogy a bírói kar szóvivő és hangadó vezetése mennyire képtelen szakmai és erkölcsi értelemben elismerni a tévedést, arról, hogy a magyar bírák egyetemi éve alatt és munkája során milyen tényezők vezetnek oda, hogy éberségük olykor cserbenhagyja őket. Azt reméltem, hogy írásom, amely csatlakozott több hasonló figyelmeztetéshez, felrázó hatású lehet. Több mint egy év elteltével azt kell mondanom, hogy Mór nem tette meg kötelességét. Az égvilágon nem tett semmit. Lényegében semmi sem változott a bírói vezetés felfogásában. Benyomásom szerint bíránk olyan elszigetelt világban élnek, hogy többnyire nem is értik, miről beszélnek a laikusok, a szemükben kontár, más szakterületeken dolgozó ügyvédek. Egy kicsit bolondnak, kótyagos alakoknak vélnek bennünket, akik mintha még mindig nem értenék a dolgot. Ebben a dialógusban nélkülözhetetlen Hack Péter, akit hangadó bíránk mégsem tarthatnak afféle kótyagos alaknak. Hack több más ismert büntetőügyre is kitér.

Bemutatja a tragikus végkifejletbe torló Pusoma-ügyet, ismerteti idősebb Burka Ferenc és ifjabb Burka Ferenc ügyét. Nem alap nélkül említi meg, hogy amit ismerünk, az feltehetően csak a jéghegy csúcsa. Azt gondolom, igaza van. Elég arra gondolunk, hogy a Burka-ügyben apa és fia sohasem került volna ki a börtönből, ha nem áll melléjük egy jogvédő szervezet szakértelmével bíró és lelkiismeretes ügyvédje. Kitartó és munkáját értő ügyvéd nélkül a két roma elítélt ma is börtönben ülne. Hack is hasonló következtetésre jut, igaz, lábjegyzetben: a rendszer szinte nem önmagától korrigálta magát. Mindez indokoltá teszi azt a kérdést, hogy „hány ember lehet ma ártatlanul börtönben?” Nem tudjuk. Amit ezzel szemben tudunk, az tény: Hack Péter javaslatai az önvizsgálatra, az elemzésre, egy külső megfigyelő igénybevételére eddig jobbra süket fülekre találtak. Mindezt tetézi az egyes bírói eljárások krónikus elhúzódása, az igazságszolgáltatás túlzottan gyakori kudarcai a fehérgalléros bűnözéssel szemben. A Kulcsár-ügy ennek legújabb bizonyossága. Kevés olyan európai országot ismerek, ahol az ügy kirobbanásától számított több mint öt esztendő elteltével ne született volna meg az elsőfokú ítélet. A komótosnak tűnő bírósági eljárás, az ügyészi szakaszban történt homályos intézkedések ismeretében (vagyis inkább a hatóságok által szándékolt tudatlanságunkban) megalapozottan állíthatjuk, hogy mindez több mint alkalmas az igazságszolgáltatásba vetett közbizalom aláadására.

AZ ÜGYÉSZSÉG HELYE ÉS SZEREPE

És akkor Hack Péter segítségével vessünk egy pillantást az ügyészségre. Magyarországon közel negyven éven át szovjet típusú ügyészség működött. Ez egyaránt vonatkozott centralizált, szinte katonai szervezettségére és feladatainak széles körére. Hack röviden, de aligha vitathatóan állapítja meg: „az ügyészi apparátus minden kétséget kizáróan a pártállam egyik leglojálisabb kiszolgálója volt”. Az ügyészség a szovjet felfogás szerint több volt egyszerű vádhatóságnál, funkciói között kiemelt szerepet kapott

az élet számtalan területére kiterjedő, általános törvényességi felügyelet. Most ne firtassuk, hogy a törvényességi felügyelet mennyiben tekinthető oxymoronnak a jogállamiság határain túl működő igazságszolgáltatásban. A jogállamiság határain túl az oxymoron sem értelmezhető. A széles kört felölő ügyészi jogkör magában foglalta a polgári perben való fellépést, a társadalmi szervek „törvényességi” felügyeletét. 1989-ben a magyar jogállamiság egyik jelentős dilemmája volt, hogy van-e visszatérés a kormányzat (az igazságügyi miniszter) alá rendelt vádhatósághoz. Nem volt, és kissé paradox módon ennek oka nem az volt, hogy a Magyar Királyi Ügyészség munkájáról hordozott emlékek oly sötét színben tűntek volna fel, hanem a szocialista korszak bírósági rendszerének igazságügyi kormányzat alá rendelése jelezte a nagyobb veszélyt. Így jött létre a parlament alá rendelt ügyészség, és kezdte meg lassú átalakulását a több szempontból jó választásnak bizonyult Györgyi Kálmán legfőbb ügyész vezetése alatt. Az ügyészség jogállásáról, funkciójáról szóló viták azóta is tartanak. Az élet is jó tanítómesternek bizonyult. Pólt Péter legfőbb ügyész – Hack kollégája a büntető-eljárásjogi tanszékről – is segített számunkra az eligazodásban. Hack könyve több helyen is kitér az eltérő modellek előnyeinek és hátrányainak bemutatására. A vitához azzal járul hozzá, hogy felhívja a figyelmet egy jelentős szempontra. Jól látja, hogy az ügyészség alkotmányos státusa determinálja az ügyész eljárásjogi helyzetét. Ha az ügyészség független, illetve formálisan alárendeltje a törvényhozásnak, akkor a szigorú legalitás az ügyészi mérlegelés szűkítését indokolja, míg a kormányzati vagy tényleges, erős parlamenti alárendeltség lehetőséget teremt a szélesebb körű mérlegelési jog megteremtésére. Ha a független ügyészség kap nagyobb diszkrecionális jogot, akkor Hack szerint szükségesszerűvé válik a diszfunkcionális működés. Ennek megnyilvánulásait több alkalommal is észlelhetjük. Ne legyen kéttségünk az iránt, hogy ha az ügyészség a kormányzat alá rendelten működne, nem kellene öt évig várni, hogy a Kulszár-ügyben elsőfokú ítélethirdetésre kerüljön sor. Igaz, néhány vádlott talán

elkerülte volna a büntetőeljárást. Hack rutinos szakemberként mutat rá arra, hogy igazi „trade-off” esetről van szó: valamit valamiért. Döntenünk kell, de ez a döntés akkor lesz megalapozott, ha jól ismerjük a várható előnyöket és hátrányokat.

HOGYAN KÉSZÜL A SZALÁMI?

A könyv oknyomozó fejezete a büntetőeljárás törvény megszületésének körülményeit tárja fel. A törvényt 1998-ban fogadta el az Országgyűlés, s végül 2003 júliusában lépett hatályba. Azon ritka törvények közé tartozott, amelyekkel az a Hack szerint „jogtörténeti kuriózum”, szerintem példátlan csúfság esett meg, hogy még hatályba sem lépett, az Országgyűlés máris több vonatkozásban módosította. Majd a hatálybalépést követően is terjedelmes novella módosította a törvényt. Ha nem lélegzetelállító is, mindenképpen izgalmas kaland Hack Péter összefoglalójának áttekintése.

Az előkészítés szakasza meglehetősen elhúzódott, ami érthető, hiszen a jogállami működésnek megfelelő eljárás kereteinek kialakítása egyszerre kívánt merészséget és bölcsességet. Az egyik igen fontos kérdés az eljárásban részt vevő személyek szerepének szabályozása volt. Az a cél, hogy a hagyományos magyar szereposztás helyett, amelyben a bíróságot a főszerep, részben újraírjuk a dramaturgiát: inkább az ügyész és az ügyvéd dolgozzon, kérdezzen, hadakozzon, a bíró pedig eldönti az ügyet. Miként a szakma egyik jó szemű és szókimondó kommentátora összefoglalta: vissza kell térni a gyökerekhez, olyan szereposztás indokolt, amelyben „az ügyész vádol, a védő véd, és a bíró ítélkezik”. Ez a fajta dramaturgia végül is nem volt elfogadható a bírói hierarchia csúcán álló befolyásos bírák számára, és amint az ügyészség ennek hírére vette, nosza úgy viselkedtek, mint a szót szóra mondó gyerekek.

Hack végigvezet bennünket az előkészítés stációin, amelyben az eredeti koncepciót a bírói kar és immel-ámmal az ügyészség is hosszú ideig támogatta. Majd amikor a tervezet kiteljesedett verziója elkészült, és a bírói szervezet reformján már túl volt a jogalkotás, amikor a bírói szervezet nemzetközi

összehasonlításban is igen előnyös helyzetbe került, akkor – 1997 nyarán – érte támadás a tervezet újító szellemét a Legfelsőbb Bíróság részéről. A hadüzenetet Szabó Győző, a Legfelsőbb Bíróság akkori elnökhelyettese fogalmazta meg. Csendesesen jegyzem meg, hogy az ő tanácsa hozta a Tocsik-ügyet lezáró, második jogerős ítéletet, amelynek értő elemzését ajánlanám a jövő jogtörténészei számára. A bírói kar kritikai észrevételeihez hamarosan csatlakozott a legfőbb ügyész helyettese, majd a parlamenti vita szakaszában az ellenzék bírálata és módosító indítványai. De ne gondoljuk (és Hack sem kívánja, hogy erre a konklúzióra jussunk), hogy a törvény pártpolitikai csatározásoknak esett áldozatul. Sokkal inkább a szakmai érdekcsoportok billentették ki, majd pedig a jogalkalmazói érdekcsoportok kényszerítették más vágányra. A szakmai lobbijerejét – jól vagy rosszul – felismerve, ezt követően az igazságügyi kormányzat már csak kármentést végzett. Így készül a magyar szalámi.

És ez Hack könyvének nagy tanulsága a jogalkotás számára, amely különösen a polgári törvénykönyv, a társasági törvény és a büntető törvénykönyv soron következő kodifikációja során szívlelendő meg. Mennyiben szükséges és miként érdemes figyelembe venni a bíróságok és az egyéb jogalkalmazók álláspontját, hol nyílt, hol burkolt ellenvéleményét? Hack jól látja, hogy a szakapparátus több esetben nem hajlandó kellő „forráskritikával” kezelni a sántikáló szakmai érveket. A szakmai észrevételek köntösébe öltöztetett jogpolitikai észrevételeket, ajánlásokat. Hack nem azt javasolja, hogy az igazságszolgáltatás szervezeteit ki kellene hagyni a jogalkotás előkészítéséből. Inkább arra int, hogy érdemes óvatosan és kritikusan kezelni a szakmai vagy éppen annak álcázott érveket. Jómagam 2006-ban részt vettem a társasági törvény kodifikációjának előkészítő munkájában, és valamennyire ismerem a polgári törvénykönyv előkészítő munkáit. Olvastam a Legfelsőbb Bíróságnak, a Legfőbb Ügyészségnek és az igazságszolgáltatás egyes szakmai szervezeteinek számos észrevételét. Mindezek alapján három dolog nyilvánvaló számomra. Egyrészt az, hogy amikor a jogpolitika, a jövő alakításáról

van szó, az igazságszolgáltatás szervezetei többnyire a fennálló ügyekeznek védeni, alakítgatni. Másrészt az, hogy szakmai érvelésük olykor nem éri el azt a színvonalat, amelyet az adott témakör megkívánna. Harmadsorban pedig azt láthatjuk, hogy amikor valóban érdemi javaslatot tehetnének, amelyben tapasztalataikat hasznosíthatnák, akkor mintha szégyenlősek lennének. Hack Péter azt is jól látja, hogy a jogalkotás átláthatóságát és demokratikus kontrollját jelentős mértékben növelné a jogszabályt előkészítő anyagok (konceptciók, tézisek és tervezetek) és a rájuk vonatkozó észrevételek, javaslatok minél szélesebb körű közzététele az előkészítő minisztérium internetes honlapján. A nyilvánosság minden bizonnyal önmérsékletre intené a törvényhozást befolyásolni kívánó személyeket és szervezeteket. Vélemények és ellenvélemények is megjelenhetnének. A büntető igazságszolgáltatásra vonatkozó törvények alakítása során részben ezen a módon tudnának a jelenleginél aktívabban fellépni az ügyvédek, a jogvédő szervezetek, a civil szervezetek. Hack Péter szerint ez némileg mérsékelné a szakmai szervezetek érdekeinek túlsúlyát a büntetőügyekben.

EPILÓGUS: MÚLT ÉS JÖVŐ

Hack Péter könyve jó arányérzékkel fordul a múlthoz és a jövőhöz. A múlt felidézése kapcsán a recenzens nehezen tud ellenállni az anekdotikus élményfelidezésnek. 1989–90 turbulens hónapjaiban két ügyben ismertem meg az átalakulásra váró magyar igazságszolgáltatás hétköznapiját. Akkortájt lassan egy évtizede nem éltem Magyarországon, és amerikai ügyvédként azzal a feladattal érkeztem Budapestre, érjem el, hogy a magyar hatóságok vonják vissza egy Amerikában élő magyar állampolgár kiadatási kérelmét. Az érintett akkortájt az Egyesült Államokban élt, egy jelentős brókercégnél dolgozott, míg egy szép napon a kiadatási kérelem végrehajtásának okán teljesen jogszerűen bedutyították az amerikai hatóságok. Az eset nem volt kifejezetten politikai természetű, bár mintha a roskadozó rezsिम szolgálatain belüli leszámolás állt volna a háttérben. Az ügy intézése során személyesen találkoztam ügyészségi

és minisztériumi vezetőkkel. Maguk is alig hitték el, hogy az Egyesült Államok hatóságai olyan komolyan vették a kiadatási kérelmet, hogy ennek alapján az érintett máris börtönben ül. Korábban mintha személytelenebbnek tűntek volna a súlyos konzekvenciákat maguk után vonó döntéseik. Akikkel beszéltem, feltehetően észlelték személyes felelősségüket is, különösen azt követően, hogy formálisan is kérttem a kiadatási kérelem visszavonását. De nem lepott meg, hogy a hivatalos visszavonást felsőbb utasításra tették meg. A másik ügy az egyik korai privatizációs botrány körüli alakult ki: a legfőbb ügyész törvényességi óvást emelt a cégbejegyző végzés ellen, majd amikor kiderült, hogy az érvei recsegnek-ropognak, a Legfelsőbb Bíróságtól érkezett újabb törvényességi óvás. Az óvás szövegét az akkori Igazságügyi Minisztérium egyik vezetője adta át a legfelsőbb bírói testületnek. A két törvényességi óvás még a kései Kádárvilág „törvényességének” határait is súrolta. 1990 januárját írtuk. Felmerült bennem, hogy érdemes lenne harcba szállni a kétféle törvényességi óvás nyilvánvaló alkotmányellenessége miatt. Az ügyfél és a bölcs magyar ügyvédkollégák tanácsára nem ezt az utat választottuk. A bukás akkor elkerülhetetlen volt. Elégtétel számomra, hogy ma hasonló dolgot nem lehetne összetakolni. Gondolom, Hack Péter egyetért velem abban, hogy a súlyos gondok ellenére az elmúlt két évtizedben mégis elértünk valamit a jogállami működés gyakorlati megvalósításában. Ebben az építkezésben Hack Péter nem csupán bölcs megfigyelő és kommentátor, hanem az eredmények lelkes és lelkiismeretes alakítója.

Józan Ildikó, Jeney Éva, Hajdu Péter (szerk.): Kettős megvilágítás

FORDÍTÁSELMÉLETI ÍRÁSOK SZENT JEROMOSTÓL A 20. SZÁZAD VÉGÉIG

Balassi Kiadó, Budapest, 2007.
474 old., 3500 Ft

A Balassi Kiadó 2006-ban indította útjára a fordítás különböző aspektusaival foglalkozó „pont fordítva” elnevezésű könyvsorozatát, melynek negyedik köteteként *Kettős megvilágítás* címmel jelentős antológia látott napvilágot. A két sorozatszerkesztő, Jeney Éva és Józan Ildikó – kiegészülve Hajdu Péterrel – magára vállalta ennek a kiadványnak az összeállítását is, ami minden bizonnyal annak jele, hogy kiemelt fontosságot tulajdonítanak a megjelentetésének. Joggal. De mielőtt arról szólnék, hogy miért is, hadd térjek ki magára a címre, pontosabban az alcímre: *Fordításelméleti írások Szent Jeromostól a 20. század végéig*. Nem gondolom, hogy a szövegek által lefedett időtartam – 1600 év – láttán bárkit is valóban félrevezetne az antológia szövegeinek diszciplináris megjelölése, de talán nem árt a magyar tudományban kevésbé következetes fogalomhasználatot kissé megvilágítani.

A „fordításelmélet” fogalom a „fordítástudománnyal” együtt az 1970-es években kibontakozó angol *translation studies* magyarításaként terjedt el, mely önálló diszciplinaként intézményesült körülbelül a többi „studies” típusú kutatási területnek az angolszász tudományos életben való elkülönülésével egy időben. Ekkor támadt fel a fordítással foglalkozók körében az az igény, hogy az összes lehetségesnek vélt vizsgálati szempontot lefedve, olyan nagy ívű kutatási programokat alakítsanak ki, amelyek összefognák az addigi – meglehet, érvényes, ám mégiscsak részlegesnek gondolt – teóriákat. (Vö. James Holmes: *The Name and Nature of Translation Studies*. In: uó: *Translated! Papers on Literary Translation and*

Translation Studies. Editions Rodopi, Amsterdam, 1972. 67–81. old.) Jelen írás keretei között nem térek ki rá, milyen – véleményem szerint hibás – célok érdekében született meg az új diszciplína, de már a kezdeti szakaszban sem volt, mert nem is lehetett képes egyesíteni azokat az egymástól nagyon távol álló elméleti megközelítéseket, amelyek a későbbi vitákhoz vezettek. E nemzetközi tendencia magyar meghonosodásának eredménye a fordításelmélet és fordítástudomány fogalmak elterjedt használata. Ha az intézmények kétségtelenül az utóbbit kedvelik is, a „tudományos köznyelvben” mindkettő használatos, elméleti különbségtéves nélkül. (Lásd a *Fordítástudomány* 1 [1999], 1. számát Klaudy Kinga bevezetőjével és Albert Sándor cikkével *A fordításelméletek tudományfilozófiai alapjairól* címmel a terület magyar elnevezésének nehézségeiről.) A hasonló típusú angol nyelvű antológiák könnyebb helyzetben vannak, hiszen a *theory of translation* kifejezéssel jelezhetik, hogy nem csupán egy modern diszciplína elméletei közül válogatnak, hanem minden olyan írás bekerülhet e szöveggyűjteményekbe, melynek tárgya a fordítás. (Néhány példa: R. Schulte – R. Biguenet, [eds.]: *Theories of Translation – An Anthology of Essays from Dryden to Derrida*. The University of Chicago Press, 1992.; D. Robinson: *Western Translation Theory – from Herodotus to Nietzsche*. St. Jerome Publishing, Manchester, 1997.; D. Weissbrodt – A. Eysteinsson [eds.]: *Translation – Theory and Practice. A Historical Reader*. Oxford University Press, 2006.)

E fogalmak tisztább megkülönböztetése végett talán szerencsésebb lett volna az alcímbe például az „írások a fordításról” fordulatot használni. Természetesen a magyar nyelvhasználat – még a szűken vett szakmáé is – meglehetősen következtelen, s ezért lehet bármely fordítással foglalkozó elmélkedést „fordításelméletnek” hívni, még ha egy szigorúan vett elmélet kritériumait nem teljesíti is. A megkülönböztetést az indokolná, hogy a – meglehetősen éles – diszciplináris elkülönülés a fordítással való foglalkozás egyik legjellemzőbb aspektusa, de erről a későbbiekben szólok az antológia kapcsán.

A *Kettős megvilágítást* mindenki, aki a fordítás bármely aspektusáról valaha is gondolkodóba esett, nagy örömmel üdvözölheti. Magyar nyelven elsőként igyekszik nagy terjedelemben (közel 500 oldal) valóban átfogó képet nyújtani a fordításról való gondolkodás történetéről. Már a szerzői névsor – a kötet 26 szerző 28 szövegét tartalmazza – is emlékeztet arra, hogy a fordítás gyakorlatának hagyománya töretlen, jelentőségét az európai irodalom és kultúra formálódásában nehéz túlhangsúlyozni. Mégis mindmáig érvényes Dryden panasza: „amíg nincs jobb bírāja és javadalmazója [a könyvkereskedőknél] a fordítók teljesítményének, lehetetlen haladást elérni abban a művészeti ágban, amely olyannyira hasznos a vizsgálódó ember, valamint a tudás tökéletesítése és terjesztése számára.” (69. old.) Ahogy a fordítási gyakorlat az irodalmi élet peremére szorul, a fordításról szóló elmélkedés is a különböző tudományos diskurzusok margoján talál helyet magának. Így nem csoda, ha e tárgykörben annyi gondolat vár még hazai befogadásra, amennyit egyetlen kötet nem tartalmazhat. Alaposan válogatni kényszerült kétezer év anyagából, s óhatatlanul csak részleges bemutatása lehet e hatalmas irodalomnak. Az elsőség ilyen esetekben nagy szabadságot jelent, hiszen a szerkesztők szinte érintetlen terepen járnak, ugyanakkor erős koncepció is kívánatos a válogatáshoz, hiszen szerkesztői munkájukkal egyben a tárgyterületre vonatkozó saját definíciójukat is nyújtják. Az esetleges szemezgetés kellemes foglalatosságán túl meg kell mutatniuk, hogyan látják a tárgyterületet, számukra hol mutatkoznak meg a különböző megközelítések kialakulásának, fejlődésének csomópontjai, fontos változásai. A szűkszavú *Utószó* szerint a szerkesztők valamiféle „megújulást” várnak a kötet nyomán, azt, hogy a fordításról való gondolkodás „felzárkózik az irodalmat korszerűen megszólaltatni képes beszédmódokhoz”, s ezt a fordításról szóló beszéd *történeti* (kiemelés az eredetiben) tanulmányozásának lehetőségével kívánják megteremteni (417. old.). E történeti tanulmányozás lehetséges irányairól, általuk fontosnak tartott hangsúlyairól keveset árulnak el. Ám a hangoztatott történeti

prioritás ellenére mégiscsak a félmúlt vagy a jelen mellett tették le a voksukat azzal, hogy a huszonhat szerző közül tizenkettő írása a XX. században jelent meg.

A „régii” szövegeket illetően két szempont vezette a válogatást: egyrészt azokat a szövegeket kívánták közölni, amelyek a maguk korában hatással voltak a magyar irodalomra, másrészt azokat az írásokat gyűjtötték melléjük, „melyek a fordításelméleti gondolkodás történetében Európa-szerzte emblematikus érvényűvé emelkedtek” (uo.). A sor Szent Jeromossal kezdődik, őt Luther követi, majd többek között Dryden, Gottsched, D’Alembert, Batteux, Schleiermacher, Humboldt, Goethe, Nietzsche és Wilamowitz-Moellendorf írásai következnek az eredeti megjelenés időrendjében. Mivel a szerkesztők szerint bizonyos szövegek fő válogatási szempontja hatással volt a magyar irodalomra, szerencsés lett volna, ha legalább az *Utószó* röviden vázolja e hatás mibenlétét, s nem csak a jegyzetek utalják az olvasót a Keresztury–Tarnai szerzőpáros által Batsányi János összes műveihez készített jegyzetekhez (426. és 428. old.).

Szembevetendő, hogy a szövegek közvetlenül a gyakorlatból nőnek ki; igen sokszor a szerző saját fordításai kommentárjaként, előszó formájában ad számot fordítási gyakorlatáról (pl. Dryden, D’Alembert és Humboldt), vagy a munkáját erő támadásokra válaszolva fejt ki vallott és követett fordítási elveit (pl. Jeromos, Luther vagy Tyndale). A korai írók fő kérdése a fordítói szabadságra vonatkozik: vajon a „szóhoz” vagy a „gondolathoz” (pl. Jeromos, 10. old.), a „betűhöz” vagy a „szellemhez” (pl. Wilamowitz-Moellendorf, 173. old.) ragaszkodjék-e a fordító. Szinte kivétel nélkül ugyanazok a tételek és a hozzájuk kapcsolódó érvelések ismétlődnek, variálódnak minden írásban, amelyek ráadásul ismert antik közhelyek újrafogalmazásai. Ezért hiányolható, hogy nem került bele a válogatásba római szerzők (elsősorban Cicero, Horatius, az ifj. Plinius és Quintilianus) néhány rövid szövege, amelyeknek hagyományozódásával az a három kérdés kialakult, amelyet a fordításról szólva a legtöbbször föltettek: mennyiben tekinthető (relative) autonómnak a

fordításirodalom (és vele a fordítói tevékenység), miben érhető tetten az eredeti és fordítása közti megfelelés (azaz miben áll ekvivalenciájuk), s e kettő kapcsolata hogyan befolyásolja a fordítás funkciójáról vallott elveket. E hármasszoros viszonyrendszerben értelmezhetőek azok a taxonómiák is, amelyeket oly előszeretettel dolgoznak ki a korai szerzők a fordítás típusainak, módszereinek leírására. Az egyik csoportba a szigorú szószerintiséget követő fordítások tartoznak: Scheffer ezeket „iskolásnak” nevezi (45. old.), Dryden pedig *metafrázisnak*, amelyet úgy jellemez, hogy „olyan ez, mintha valaki láncokba verve járna kötéláncot: némi óvatossággal elkerülheti a lezuhanást, de nem várhatjuk el tőle, hogy kecsesen is mozogjon” (56. old.). Szöges ellentétét viszont *imitációnak* nevezi; erről a típusról írta a fordításirodalom időbeli tagolásával próbálkozó Goethe, hogy ez „saját gondolkodásmódunk révén ismertet meg bennünket a külfölddel” (159. old.). A fordítások zöme persze e két szélsőség közötti kompromisszum, melynek neve Drydennél *parafrázis* – Tytler szerint az ilyen fordítás az eredeti eszméinek teljes átíratát adja a stílus megőrzésével és az eredeti könnyedségével (104. old.).

A három típus elkülönítése nem könnyű, az írások visszatérő témája: „a fordítás művészetének egyik kényes kérdése, hogy hol vonjuk meg a határt” (D’Alembert, 78. old.). És végképp nincs egyetértés abban, melyik stratégia a kívánatos. Míg Dryden szerint az imitáció a legnagyobb galádság, amit a halott szerző ellen el lehet követni, addig D’Alembert jó szívvvel ajánlja, hogy hagyjuk ki a Cicero-fordításból azon részeket, melyekből gúny vagy gorombaság árad. Ne higgyük, hogy nem akad a szószerintiségnek Walter Benjamin előtt szószólója: Batteux azt tanácsolja, hogy „merjünk földhözragadtak lenni, számoljuk össze a szavakat, igyekezzünk minél hűebben visszaadni őket” (97. old.). S Goethe meglehetősen csavaros írásának is az a konklúziója, hogy a legmagasabb rendűnek nevezhető fordítás „az eredetivel való azonosulásra törekszik, végül is a szó szerinti fordításhoz (*interlinearversio*) közelít” (162. old.). Goethe e sorai már jelzik, hogy a német romantika miben látja majd a fordítás kitüntette

tett funkcióját: már nemcsak az egyéni nyelv és stílus csiszolásának eszköze, nemcsak tudást közvetíthet, nemcsak hiányzó műfajokat pótolhat átmenetileg, hanem két nyelv találkozásának kölcsönösségében képes az elgondolatot másként megvilágítani. A XVIII. század vége igazi fordulópont, hiszen ekkor kerül egy jóval tágabb, nyelvfilozófiai kontextusba a fordításról való gondolkodás. A német romantika az addig uralkodó domesztikáló (*verdeutschend*) eljárásokkal szemben az idegent érvényre juttató (*verfremdend*) fordításokat becsüli, melyekben „nem az idegenszerűséget érezzük, hanem a találkozást a Másikkal” (Humboldt, 153. old.).

Ez az álláspont későbbi szerzőknél aztán etikai pozícióvá íródik át mint a nyitottságnak, az idegen be- és elfogadásának erénye. A kötet szerzői közül ezt az aspektust különösen Figal hangsúlyozza: „Az idegen világ a saját világunkban jelenik meg, s ezáltal mutatkozik meg, mi is a világ.” (314. old.) Szintén a német romantikától ered a fordítás hermeneutikai megközelítése, amelyben magának az eredetinek a megértése válik kérdésessé, amely számol a nyelv „irracionalitásával”, azzal, hogy a beszélő egyszerre meghatározottja és meghatározója a nyelvnek (Schleiermacher, 123–124. old.). Nemcsak a fordításról való gondolkodás történetében hoz újat Schleiermacher előadása *A fordítás különböző módszereiről*, hanem a hermeneutikai gondolkodás kialakulásának is igen fontos dokumentuma, amely eddig magyarul nem volt hozzáférhető, ezért úgy vélem, szerepeltetése az antológia egyik legfőbb érdeme.

A kötet további szövegei leginkább azt a kutatási irányt szólaltatják meg, amely a fordításokkal való foglalkozás során magának a nyelvnek és a megértésnek a legalapvetőbb kérdéseit vizsgálja. Azonban csak „leginkább”. Az olvasónak az a benyomása, hogy a szerkesztők leginkább a „fordítás és filozófia” tárgykört részesítik előnyben, de valamiért nem mertek általuk kanonikusnak (értsd általában minden antológia által közölt) vélt szövegeket kihagyni. Így kerültek be a válogatásba Ezra Pound és Octavio Paz írásai, mutatva, hogy a költészettől inspirált elmélet a XX. században sem szűnt meg, a gyakorlat és az elmélet

eleven kapcsolatából születő írások fontos és rendszerint igen kvalitatív dokumentumai a fordításokról való gondolkodásnak. E szövegek azonban inkább a „fordítás és irodalom” tárgykörbe illenének, amelyből viszont semmiképpen sem lehetett volna kihagyni például Valéryt, Nabokovot vagy Borges-t, s a sor természetesen tetszőlegesen bővíthető.

A kötetben a két leginkább „kakukktojásnak” tekinthető szerző Itamar Even-Zohar és Gideon Toury. Róluk annyit mond az *Utószó*, hogy „a magát »fordítástudomány«-ként meghatározó, nyelvészeti irányultságú és az irodalmi fordítást alig vizsgáló irányzatnál egy elismerésnek örvendenek hazánkban is, míg az irodalmi diszkurzus elsőbbsége felől való értékelésük nem történt meg” (418. old.). Valóban mindketten a fordítástudomány/fordításelmélet „klasszikusainak” számítanak, elméleti tájékozódásuk az orosz formalizmusba nyúlik vissza, és a strukturalista iskolával tart kapcsolatot. Megközelítésüket a funkció felőli közelítés jellemzi. Nem arra keresik a választ, hogy „általában véve mi a fordítás”, hanem arra, hogy „a valóságban mi az, ami fordításnak bizonyul, s hogy ennek megfelelően mi számítana annak különböző, meghatározott feltételrendszerek mellett” (Toury, 329. old.). Even-Zohar alapozta meg azt a célnyelvi kultúra szerinti tájékozódó kutatási módszert, amely nem eredeti szövegeket vet össze fordításaikkal, hanem bizonyos szövegeket a befogadó irodalmi *többszörösben* (*polysystem*) elfoglalt helyük és kapcsolati hálójuk alapján fordításoknak tekint. Ez a funkcionális megközelítés kiutat mutatott abból az elméleti zsákutcából, amelybe oly sok nyelvészeti irányultságú kutatás került, amikor minden szövegtípusra és minden időben egyformán érvényes ekvivalencia-fogalmat akartak kidolgozni. (Tehát a „Mi nevezhető fordításnak?” kérdésre adandó definíció mindig abból indult ki, hogy a forrásnyelvi és célnyelvi szöveg között valamilyen egyenértékűséget, ekvivalenciát tételezt, valamit, amiben közösek.) Véleményem szerint munkásságuk fontos hozadéka, hogy elsőként vonták le az elméleti következtetéseket abból a tapasztalati tényből, hogy kultúránként és koronként eltérhet, mit tekin-

tenek fordításnak, tehát olyan relatív terminusról van szó, amelynek tartalmát az irodalmi, kulturális rendszerek hálózatának mindenkorai erői határozzák meg. Ebből következik, hogy gondolataik közvetlenül ösztönözték – a megerősödő kultúrákutatókkal együtt – azokat a vizsgálódásokat, amelyek a szűken vett fordításirodalmon túl a kultúra más területeire is kitekintettek, mintegy a fordítás „külpolitikájával” is számoltak. A két szerző három szöveggel való szerepeltetését a kötetben mindenképp túlzottnak tartom, még ha korlátaikkal együtt igen gondolatébresztő munkák is. (Ez sajnos nem derülhet ki annak, aki Even-Zohar tanulmányait az itt közölt fordításokban olvassa!) Mert annak ellenére, hogy az irodalom vizsgálata felől közelítettek a fordítás tanulmányozásához, s így a szerkesztők elgondolása szerint talán hidat verhetnek az „irodalmi fordítást alig vizsgáló” (418. old.) fordítástudomány és az inkább irodalmi, filozófiai orientáltságú elméletek között, tudományos szótárak és módszerük oly élesen elüt a többi írásától, hogy sehogy sem illeszkednek abba a mezőbe, amelyet ha homályosan is, de kirajzol az antológia. Persze nagyon is lett volna helye főként Toury írásának egy olyan válogatásban, amely szélesebb meritéssel mutatja meg a fordítással való foglalkozás lehetséges terepeit, ahol helyet kaptak volna a nyelvészet, a kultúrákutatók, a kulturális antropológia vagy a feminizmus szempontjait érvényesítő kutatások. Bőven lehetett volna válogatni a jó írások között, még ha a kulturális antropológiai tájékozódású szövegekből már korábban megjelent is egy válogatás N. Kovács Tímea szerkesztésében (*A fordítás mint kulturális praxis*. Jelenkor, Pécs, 2004.). A *translation studies* egyik fő ambíciója ugyanis, hogy mindezen irányok fölé kiterjessze ernyőjét; kiadványai, konferenciái igyekeznek a mindig hangoztatott interdiszciplinaritás nevében nyitottságot mutatni. Mégis határozott törésvonal húzódik a nyelvészeti és az irodalmi típusú megközelítés között. A közös érdeklődés egy tárgyterület iránt nem szavatolja, hogy ami elméletként az egyik irányzatban elfogadható, az egy másik konceptuális és metodológiai elvárásainak is megfelel. A XIX. század végéig

még jobban körülhatárolt területen, a retorika, az irodalom és a filozófia berkeiben foglalkoztak a fordítással. A XX. században, s különösen annak második felében sokkal kiterjedtebb a mezőny, s az egyes kutatások eredményeinek elismerésekor elsődleges szempont, hogy ki honnan jön. Sajnos mindmáig alig akad olyan írás, amely történeti szemlélettel, kontextualista álláspontból elemezne konkrét eseteket, s ugyanakkor elméletalkotásában kifejezetten számolna azzal, hogy minden irodalmi-filozófiai megközelítés feltételez valamilyen nyelvészetet, s fordítva is, minden nyelvészeti megközelítés mögött meghúzódik valamilyen nyelvfilozófia. Itthon, némi túlzással, egyenesen antagonisztikusnak nevezhető ez az ellentét, amely ellen tenni nemes vállalkozás. Mégis azt gondolom, hogy az „árkok betemetéséhez” alig járul hozzá Even-Zohar és Toury szövegeinek közlése, melyeknek sajátos hangja csak halkán szól itt a többi írás teremtette kontextusban. Ha lett volna ilyen cél – bár szerintem nem volt –, annak jobban megfelelt volna egy fent vázolt antológia.

A cél a kötet második felében nem az, amit az *Utószó* megfogalmaz, nevezetesen a fordítás történeti tanulmányozását lehetővé tevő antológia. Akkor ugyanis jobb lett volna a válogatást legkésőbb a XX. század elejével lezárni, hogy terjedelmi okból ne kelljen kihagyni az antik szerzőkön kívül például Dantét, Leonardo Brunit, Du Bellayt, Aphra Behnt, Pope-ot, Samuel Johnson, Herdert, Novalist vagy Matthew Arnoldot. A szerkesztők célja itt mintha az lett volna, hogy még a „filozófia és fordítás” témakörnek is egy szűkített tartományát mutassák be, különben bizonyára nem maradtak volna ki az analitikus vagy a strukturalista hagyomány képviselői. Ne higgyük, hogy nem telt volna meg egy egész kötet olyan jó írásokkal, amelyek a fordításprobléma mögül hámozzák elő vagy azon keresztül világítják meg egyrészt a megértésprobléma sokrétűségét, másrészt az azonosság és differencia kérdését, evidensen a filozófia körébe utalva ezzel a fordítással való foglalkozást. Ahogy Derrida írja: „A filozófia eredete a fordítás, vagy a fordíthatóság tézise.” (*The Ear of the Other. Texts and Discussions with*

J. Derrida. Schocken Books, New York, 1985. 120. old.)

Akárhogy értjük is ezt a mondatot, tény, hogy sok filozófus vagy gondolat kísérletként (Quine), vagy modellként (Gadamer), vagy metaforaként (Blanchot) használta a fordítást, míg mások vagy a nyelv lényegét látták a fordítás munkáján keresztül megmutatkozni (Benjamin), vagy a fordításban találták meg a filozófiai gondolkodás egyik alapvető módját (Heidegger), vagy a fordítást változtatták filozófiává (Derrida). Mindezekből persze kapunk izelítőt a kötetben, főként Benjamin, De Man, Derrida és Figal írásai révén.

Nem azt kérem számon a szerkesztőkön, miért nem préselték be mindezen szövegeket egyetlen kötetbe, hiszen az általam tett kitérők is legalább három lehetséges antológiát töltenének meg. A végiggondolt szerkesztői koncepciót hiányolom, amelynek híján meglehetősen bizonytalan benyomásai lesznek annak, aki ebből a kötetből szeretné megtudni, mi a fordításelmélet.

Fordításról szóló fordításkötet kapcsán végül elvárható, hogy a fordításokról is ejtsék néhány szót. A kötetben szereplő huszonnyolc szövegből tizenkilenc most olvasható először magyarul, s a már korábban megjelentek többsége is nehezen hozzáférhető. A fordítások színvonala azonban egyenetlen. A korábban már megjelent fordítások kivétel nélkül alapos, szép munkák, és azért is csak dicséret illetheti a szerkesztőket, hogy Benjamin szövegét, ahol két fordítás is rendelkezésükre állt, Tandoni Dezső fordításában közölték. Azon lehetne vitatkozni, helyes eljárás-e az, hogy Flaisz Endre korábbi fordításában, változatlan formában közlik Derrida írását, ám annak valóban fordíthatatlan címét (*Des tours de Babel*) nem a fordító által választott *Bábel tornyai* megoldásban adják meg, hanem – szerintem eléggé szerencsétlenül – *Bábel-tériűtökre* változtatják. Az is hosszabb fejtegetést kívánna, hogy a másik Derrida-írás francia címéből – *Qu'est-ce qu'une traduction relevante?* – mennyiben jogosult a magyarban „helyreállító fordítás”-t csinálni. Van azonban egy már mások által is bírált jelenség, amelyet szóvá kívánok tenni, hátha egyszer, a többszöri felemlgetés hatására, leszoknak róla a fordítók:

igen zavaró, ha a magyar szöveget folyton megtörik a zárójelben az eredeti nyelven is megadott terminusok. Amíg csak néhány, a fordító által nehezen fordíthatónak vélt terminus esetében találkozunk ezzel, addig tekinthetjük a terminológiai precizításra törekvés jelének, gyanút fogunk azonban, ha a *fordítások* szó után ott találjuk zárójelben, hogy „translations” (321. old.), a *tolmács* és *fordító* után azt, hogy „Dolmetscher” és „Uebersetzer” (120. old.) vagy a *kimunkálás* után az „*élaboration*”-t (351. old.). Valóban olyan nehéz volt ezen és számos hasonlóan „fogas” esetben meghoznia a fordítónak a döntést, hogy azt inkább bátortalanul mintegy ki is takarja, hadd lássuk, mi okozott számára fejtörést? Vannak persze olyan sajnálatos esetek is, ahol kifejezetten örülnünk kell a zárójelben szerepeltetett eredeti terminusoknak, mert csak így világos a szöveg értelme. (Even-Zohar szövegeinek fordítója például olyannyira nem ismeri a terület szaknyelvét, hogy gyakorlatilag nem sikerült a terminológiát visszaadnia, s ezáltal alig követhető a magyar szöveg.) Mindazonáltal nem ez az uralkodó, úgyhogy a kötetet remélhetően sűrűn forgató gyakorló fordítóknak sem kell majd fanyalogniuk, hanem elmerülhetnek annak élvezetében, hogy mily sok színben képes feltűnni munkájuk, a fordítás.

GÁLOSI ADRIENNE

Olay Csaba: Hannah Arendt politikai egzisztencializmusa

L'Harmattan – Magyar Filozófiai Társaság, Budapest, 2008. 220 old., 2100 Ft

Az utóbbi néhány évben mintha igazolódni látszana, hogy a filozófia-ipar Hannah Arendt nevével jelzett húzóágazata Magyarországra is begyűrűzik, ám a megjelent köteteket szemlélve (érdemes megemlíteni a *Fogódzó nélkül. Hannah Arendt olvasókönyv* címmel megjelent centenáriumi kötetet, Bíró-Kaszás Éva *Felelősség a viláért*

című könyvét, továbbá a *Vita Activa* első kötetének fordítását, a korábban kiadott *Sivatag és oázisok* fordításait), szeretnénk azt remélni, hogy egy komoly hátrányból sikerül friss lendülettel törleszteni. Kétségtelenül ebbe a sorba illeszkedik Olay Csaba kötete, amely minden bizonnyal számottevő hozzájárulás Arendt életművének hazai recepciójához. Noha a felhalmozódott adósságok miatt még mindig feladat lehet Arendt életművének megismeretése, a szerző számít arra, hogy a szakma olvasóközönsége számára már nem ismeretlen az életmű. A kötet címe is jelzi, hogy Olay Csaba önálló értelmezés igényével jelentkezik: Hannah Arendt *politikai egzisztencializmusról* értekezni több szempontból is merész vállalkozásnak számít. Merész, hiszen kérdéses lehet maga az összetétel jogosultsága, másfelől viszonyítást igényel hasonló interpretációs irányzatok eredményeihez. Alapvetően kérdés lehet Arendt hovatartozása is – mint ismeretes, magát nem tartotta filozófusnak, ám a politológusok körétől is elhatárolódott –, nem beszélve arról, hogy a történészek mindig is gyanakodva tekintettek Arendt életművének számos megnyilvánulására.

Ez utóbbi kitétel az Arendt-irodalom különösen érzékeny pontjára utal, amennyiben kérdéses, hogy Arendt hogyan jelöli ki önmaga helyét a filozófia és a politikai filozófia viszonyában. Olay a filozófiai vonatkozású bírálatok elméleti eredményeit igyekszik bemutatni. Amennyiben igazolható Arendt törekvése arra, hogy kiszabadítsa a politikai cselekvést az etikai és végső soron a politikai filozófiai indíttatású elvárások közegeiből, akkor élüket veszítik az ilyen irányú kritikai támadások. Ugyanakkor az egzisztencializmus hagyománya által kínált lehetőségek terében a bírálatok újrafogalmazhatók. A kötet, amely a kiadó ajánlása szerint Hannah Arendt gondolkodásának első átfogó magyar nyelvű ábrázolása, több síkon igyekszik olvasni Arendtet és az Arendt-irodalmat. Jelen helyzetben gyakorlatilag lehetetlen feladat figyelemmel kísérni a kiterjedt Arendt-irodalom megannyi áramlatát. Olay Csaba elhatárolja érdeklődési területét például a történészekétől vagy a politológusokétól. Természetesen az etika, a politikafi-

lozofia területétől nem távolodhat el, amennyiben a politika szférájának és az olyan vonatkozó alapfogalmaknak, mint a szabadság, cselekvés, nyilvánosság, számára is jelentőségük van. Az elhatárolás filozófiai oldalról mindenképpen komoly kihívást jelent az értelmezés számára.

Az utóbbi másfél évtizedben teljesedett ki az az irányzat, amely Arendt életművét a filozófia hagyományához kötve, megtöri a szakmai, például a politológiai interpretáció egyoldalú vonalait, illetve többé-kevésbé sikeresen szakította ki azt az Eichmann-vita ingoványos talajából. Dana R. Villa, Margaret Canovan, Seyla Benhabib és Maurice P. D'Entrève munkái Arendt életművét a német egzisztencializmus és részben fenomenológia keretében értelmezik. Lényegében Heidegger filozófiája az a kiinduló- és viszonyítási pont, amely szerintük kulcsot ad Arendt alapvető törekvéseinek és lényegi eredményeinek értékeléséhez. Különösen fontos ebben az összefüggésben Jacques Taminiaux rövid, ám jelentékeny írása, amely „a trák leány és a professzionális gondolkodó” viszonyaként aposztrofálja Heidegger és a hajdani tanítvány kapcsolatát.

Olay Csaba kitűnő érzékkel mozgósítja az angol, német, részben francia és természetesen magyar nyelvű Arendt-irodalom vonatkozó eredményeit az értelmezésben, és a különböző olvasatok diskurzusába ágyazva igyekszik kijelölni saját pozícióját. A munka alap gondolata, hogy Arendt szerint „a politika értelme az emberi létezés alaptendenciáihoz kapcsolódó jelenség, s már az egyéni emberi létezésben vannak olyan mozzanatok, amelyek a politika irányába mutatnak” (12. old.). Tehát az emberi létezést két értelemben fogja fel. Egyfelől az individuális élet kontextusában az egyén mint „politizáló” lény a cselekvés révén aktivitásként éli meg egzisztenciáját. E kontextusban Olay Arendtnek a politikáról kialakított eredeti elképzeléseit a *Lét és idő* eredményeihez viszonyítja. Másfelől az emberi nem perspektívájában a politika lényege – Arendt jellegzetes fogalmaival –, hogy az ember mint a pluralitás által meghatározott létező az együttes cselekvésben, illetve a nyilvánosság terében nyeri el létének értelmét. Ebben az összefüggésben a

görög polisz vonatkoztatási pontjai mindig jelentősek számára, különösen Arisztotelésznek az embert a *zoón politikon*, a közösségalkotó lények sorába utaló meghatározása, továbbá a görög *polisz*, illetve a római *res publica* történelmi tapasztalata.

Olay Csaba olvasata ahhoz a nézethez csatlakozik, amely szerint Arendt az igen sajátos értelemben megidézett görög történetet elsősorban a modernitással szembeni kritikai álláspont kidolgozásának perspektívájában jeleníti meg, hasonlóan ahhoz, ahogyan Heidegger és Nietzsche a modernitás zsákutcája számára keres történetileg felmutatható, gyakorlatilag is igazolható alternatívát. Arendt a „cselekvés-felejtés” optikáján keresztül olvassa a politikaelmélet történetét a görögöktől a modern ideológiáig, összefüggést sejtetve akár a liberalizmus ideológiája és a totalitarizmus között. (Érdekes adalék ehhez Voegelin és Hannah Arendt nyílt levélváltása. In: *Fogódzó nélkül. Hannah Arendt olvasókönyv*. Szerk. Balog László Levente, Biró-Kaszás Éva. Kalligram, Pozsony, 2008.). Amennyiben így értelmezzük Arendt „megértésre” törekvő munkáit, akkor természetesen felmerül két kérdés is, amellyel Olay is több alkalommal szembesül. Amennyiben a *Lét és idő* intenciói nyomán haladunk, kérdés, vajon Arendt is ugyanolyan egyértelmű hanyatlástörténetet konstruál-e, s ezzel összefüggésben hogyan jellemezhető Arendt modernitáskritikája, illetve amennyiben Heidegger nyomdokain jár, vajon milyen mélységben dolgozza ki filozófiai módszertanát – magyarán, méltó tanítványa-e messterének? Annak ellenére, hogy a két említett szál – tehát az egyéni élet egzisztenciális problematikája és az ember plurális lény volta – különböző filozófiai dimenziókhoz vezet, Olay e két fő kérdés mentén olvassa Arendt fejtegetéseit a politikáról.

A kötet első része (*A politika fogalma*) Arendt alapvető fogalmait tárgyalja; a második (*A 'társadalmi' fogalma és Heidegger öröksége*) a *Lét és idő*, illetve Arendt *Vita Activa* és a *Forradalom* című munkáinak egymástól eltérő álláspontját bontja ki a modernitás kritikájának perspektívájában. Arendt az *autentikus/inautentikus* létezés heideggeri fogalom-párját a *szabadság*

jellegzetesen modern hagyománnyal rendelkező kategóriájával igyekszik egy cselekvéskonceptióban mintegy közös nevezőre hozni. A szabadság fogalmát is meg akarja tisztítani az európai filozófia és politikai filozófiák ráarakódott rétegeitől. E hagyománnyal ellentétben a szabadság a „politikai cselekvés kitüntetett, mert valóságos megnyilvánulása” (16. old.) – tehát nem pusztán a gondolat, a lelkiismeret vagy a tudat szubjektíviztikus filozofémája. Arendt nyomán Olay is ezt a fonalat követi, de több ponton is módszertani, illetve tartalmi hiányosságokat állapít meg.

A kutatás szempontja mindvégig az egzisztencializmus életfogalma, és ennek kapcsán egy sajátos feszültséget tapinthatunk ki. Olay Csaba igyekszik „lefordítani” Arendt nyelvezetét a *Lét és idő* nyelvére, hiszen sem az autenticitás, sem más releváns heideggeri fogalom nem jelenik meg közvetlenül Arendtnél. Közös nevezőt kíván találni a nyilvánvalóan sok tekintetben eltérő szándékok számára. Érdemes egy alapvető témára utalni: a „nyilvánosság” Arendt és Heidegger számára is a modernitás bírálóinak fontos referenciapontja – több fontos gondolati szál csomópontja. Az összevetés feltárja, hogy amíg Heidegger számára a nyilvánosság egy általános kritikai terminus, amely az egzisztencia számára az inautenticitás különféle létmódjait nyújtja, és a megfelelő kategóriák is rendre a negatív megítélés hangsúlyával szerepelnek, addig Arendt számára a nyilvános tér nem csupán kritikai, hanem egyúttal történetileg is árnyalt gyűjtőfogalom. Azért lehet jogosult gyűjtőfogalomról beszélni, mert a történeti vizsgálódás egyszerre mozgósítja az elmélet és a praxis megannyi jelentéstartományát. Ugyanakkor ne feledkezzünk meg arról sem, hogy mindezzel Arendt sok bonyodalmat okoz értelmezői számára.

A nyilvános térnek ez az olvasata ugyanakkor rávilágít arra, hogy Arendt voltaképpen korrigálni óhajta a *Lét és idő* modernitáskritikáját. Ennek megfelelően éppen a *Mit-Sein* szférjába utalja az emberi lét autenticitásának lehetőségét. A kritika éle viszont mégis egybevág Heidegger – és bizonyos tekintetben Nietzsche – intenciójával, amikor a modernitás általánosabb feltételeiben véli felfedezni az egzisztencia

alapvető válságának gyökereit. A bajok eredete szerinte az, hogy a modernitás összeolvasztja a *private* és a *public* szférát, elmosza azt a határt, amely nélkül politikai nyilvánosság nem létezhet. Viszont ha a nyilvánosság számára nem lehetséges politikai tér, akkor az egyéni élet, és általában az emberi lét számára sem lehetséges „autentikus” létmód. Ezért is oly fontos a *társadalmi* és a *politikai* nyilvánosság értelmének megkülönböztetése – még ha valóban számos és igen érzékeny kritika érte is e téren Arendtet. Olay Csaba találozatosan jellemzi Heidegger és Arendt – valójában latens, az interpretációk medrében zajló – vitáját, amely tehát voltaképp az egzisztencializmus forrásai körül bontakozik ki. Ugyanakkor feltűnő, hogy mégis ragaszkodik ahhoz a tézishoz, hogy az emberek pluralitása által képződő nyilvános tér kizárólag *politikai* lehet. A probléma éppen az, hogy a nyilvánosság lehet társadalmi jellegű is – noha elméletileg folyamatos vita zajlik arról, hogy lényegileg mi választja el ezt a *nyilvánosságot* az arendti szigorú értelemben vett *politikai* tértől. Olay alapvető intenciója, hogy olyan Arendt-olvasatot nyújtson, amely minden ellentmondás ellenére szorosan köti műveit az egyéni élet hangsúlyozott szerepéhez, sajátos problémákat idéz elő ebben a kontextusban. Jellemző ebben a tekintetben a bevezető egyik összefoglaló mondata, ahol összességében bírálóan állapítja meg: „Kétségtelenül úgy tűnik viszont, hogy [Arendt] nem tudatosította kellőképpen saját elméletében az életkonceptió és a szűkebb értelemben vett politika egymásra csúszását.” (16. old.) Kérdés tehát, hogy az egzisztencialista olvasatot értékelhetjük *túlságosan erős értelmezői igénynek*, avagy valóban Olay kritikai elvárása („nem tudatosította kellőképpen”) jogosult Arendttel szemben.

Az egyéni élet számára tehát a modernitás nem nyújtja a politikai cselekvés autentikus közegét. Mit érthetünk az autentikus cselekvés fogalmán a modern politikai nyelvezet (kritikájának) környezetében? Ezzel a cél-eszköz, más szóval az instrumentalizmus kérdéséhez jutunk. Olay kötetének harmadik részében (*Modernitás és politika*) arra törekszik, hogy a politika szféráját és a szabadságot a cselekvés öncélú-

ságával ragadja meg. Felvonultatja az Arendt munkáit érő bírálatok jelentős részét, amelyek a politikai szféra autonómiájának elméleti lehetőségét, az öncélú cselekvés elhatárolhatóságát kérdőjelezik meg. A nyilvánosság terében megmutatkozó cselekvés itt kitüntetett szerepet kap. A modernitás, kiváltképpen a fejlődés ideológiái, a technika cél-szerű „világa”, valamint az az általános körülmény, hogy a gazdaság és a társadalom folyamatai felémésztek a cselekvés lehetséges terét, éppen a célokat és az eszközöket illetően látszik igazolni a *Vita activa* tézisét, nevezetesen hogy a modernitásban az emberi cselekvés és önmegragadás lehetőségei elemi szinten roppannak meg. Ez akkor is tartható, ha Arendt különböző munkáiban a modernitás bírálatáról igen eltérő képet kapunk, ahogy Olay helytálló módon megállapítja. Erős olvasat ugyan, de lehet amellel érvelni, hogy például a *Totalitarizmus gyökerei* lényegi összefüggést állapít meg a modernitás és a totalitarizmus között. Ha nem is ok-okozati, mintegy „genetikai”, de lényegszerű kapcsolatot; ezért is fontos, hogy a *Vita activa* több szempontból továbbviszi a totalitarizmus-elemzés eredményeit. A gondolati építkezés kontinuitására utalnak olyan fontos motívumok, mint például a gazdaság és a társadalmiság összefüggése, a nyilvánosság és ezzel együtt a *sensus communis* meggyengülése stb.

Másfelől a *Vita activa* egyértelmű hanyatlástörténete számára alternatívát mutat a *Forradalom* című munka; részben mert megtöri a hanyatlásképet, de különösen azért, mert rehabilitálja az emberi létezéssel mindig is adott kezdet, a spontaneitással jellemzett szabad cselekvés lehetőségét. Már a *Totalitarizmus*-kötet 1958-as kiadásának Magyarországra vonatkozó fejezete is árulkodik Arendt optimizmusáról, amennyiben 1956 éppen annak a totalitárius szándéknak a kudarcát mutatta meg, amely az új lehetőségének, a spontán cselekvésnek, és nem utolsósorban az új generációk kezdet-képességének eltörlésére vonatkozik. E forradalomelemzés tehát a *Vita activa* szempontjából történeti és tartalmi korrekciót is nyújt. Arendt két főművének elemzése nyomán Olay kénytelen megállapítani, hogy a *For-*

radalom kötetben megfogalmazottak gyengítik a politikai egzisztencializmus perspektívájának fenntarthatóságát, mivel a forradalom a cselekvés kapcsán csupán a közéleti szerepléssel járó „boldogságot” hangsúlyozza – és eltekint a *Vita activa*ban kidolgozott cselekvéstipológiától –, így az egyéni élet számára nem jut igazán komoly szerep.

Az autonómia kérdése kap domináns szerepet a negyedik fejezet (*Vita contemplativa*) gondolatmenetében is. A szakirodalomban különösen Dana Villa tör lándzsát amellel, hogy az arendti intenció lényege a cselekvés „esztétikai” öncélúságának rögzítése. A bírálók szerint ez viszont valóban olyan radikális szakítást idéz elő a morál és a politika szférája között, hogy azzal mind a két dimenziót veszélyezteti. Ez annál is különösebb, mert – mint Arendt maga hangsúlyozza – a *Life of the Mind* egyik alapvető inspirációját maga a nevezetes Eichmann-per szolgáltatta. Olay röviden összefoglalja a *Life of the Mind* két kötetének, illetve elsősorban a trilógia hiányzó harmadik kötetének előmunkálataként számon tartott *Előadások Kant politikai filozófiájáról* címmel posztumusz kiadott munka fontosabbnak tekintett problémáit. Az ítélőerővel kapcsolatban hangsúlyozza, hogy megjelenik az autonómia és az emberi pluralitás potenciális ellentmondása. Központi szerepet kap Kant *Az ítélőerő kritikájának* elemzése kapcsán kidolgozott, immár arendti terminus: a kiterjesztett gondolkodás. Olay Csaba több ponton bírálja ezt a koncepciót: 1. a szemlélő pozíciójára teszi a hangsúlyt, és mellőzi a (korábban oly fontosnak tartott) cselekvő perspektíváját; 2. egyszerűen a mások perspektívájának figyelembevételét jelenti, amivel saját autonómiáját kockáztatja; 3. nem világos, miként segít megkülönböztetni az ítélőerőt a gondolkodástól, amely könnyen magában foglalhatja az amazit is; 4. kérdéses továbbá, hogy *Az ítélőerő kritikájának* sajátos arendti – Papp Zoltán által önkényesnek (Papp Zoltán: „Nincs és ne is legyen”. *Holmi*, 2002. 12. szám, 1632–1638. old.) nevezett – olvasata miként kapcsolható akár a (kanti) morálfilozófiához, akár a művészetfilozófiához. Mindezek az érvek relevánsak, részben a szakirodalom is ismeri

őket. Olay ezen a ponton a korábbi kiegyensúlyozott argumentációt erősebb bírálattal váltja fel. Mindazonáltal az életmű e kései szakaszának bemutatása jóval komplexebb feladat, mint amilyen rövid fejezetet találunk a kötet záró részében. A kisebb terjedelem egyik oka az lehet, hogy ezek a kérdések, mint ahogyan általában a *vita contemplativa* témái, kevesebb kapcsolódási pontot kínálnak Arendt politikai egzisztencializmusának igazolásához, amely Olay címében is jelzett fő törekvése.

Arendt védelmezése helyett álljon itt egy széljegyzetnek szánt megjegyzés. Talán érdemes lenne megfontolni, hogy az egzisztencializmus hozzáadéka Arendt számára nem is az emberi élet. Több ponton, már a *Vita activa* lapjain is (Hannah Arendt: *The Human Condition*. Chicago University Press, Chicago, 1958. 313–320. old.) éppen emiatt nem egy helyen bíráló megjegyzéseket olvashatunk az életfilozófiák s minden olyan világnézet, ideológia vagy filozófia (pl. Kierkegaard) rovására, amely az életet helyezi a legfőbb jó pozíciójába. Am a *Lét és idő* Arendt-féle olvasatában is kitapintható, hogy a *világ* fogalma az, ami kiindulópontul szolgálhat több jelzett kérdés megoldásához, vagy legalább pontosabb megértéséhez. *Ha politika, akkor vissza a világra!* Ez az irányító gyógyíthat ki a filozófusok számos olyan gyengéjéből, amelyek összefoglaló elnevezéssel a *deformation professionnelle* néven szerepelnek Arendt szótárában. Ezek a gyengék szoros összefüggésben állnak a filozófusok XX. századi szerepvállalásával – emlékeztet a *trák leány*, akinek számára ez a körülmény további késztetést jelenthet arra, hogy elhatárolja magát a filozófusok társadalmától.

Ezzel összefüggésben végezetül érdemes megemlíteni Olay Csaba elemzésének egyik tézisét a politika és filozófia viszonyát illetően. A szerző több helyen is utal arra, hogy Arendt azért határolja el magát a filozófiától, mert Platón óta a filozófia lehetőség szerint megpróbálta „felszámolni a politikai vezetők perspektívájából kiszámíthatatlansága miatt veszélyesnek tartott cselekvést” (132. old.; 25. old.). Arendt célja ennek megfelelően a cselekvés, illetve a politikai praxis rehabilitálása. Ez

utóbbi jogosult értelmezés, ám nem arról van szó, hogy Arendt szerint a filozófia a szabadságot, a cselekvést, illetve a politikát óhajtáná száműzni. Célszerűbb úgy érteni Arendt törekvéseit (amelyek az életmű során valóban nem mindig konzekvens filozófiai elképzeléseket jelenítenek meg), hogy a filozófia egy sajátos világértelmezési szituáció, nevezetesen a filozófus pozíciójából tekint a politika világára. Ez a világ (tekinthetjük a heideggeri nyilvánosságot is illusztrációként) a heterogenitás világa, a spontán cselekvésnek és a vélemények ütközésének instabil terepe: a filozófus számára életveszély. A filozófus azonban nem egyszerűen visszahúzódik a világtól (ezzel utalhatunk olyan fogalmak jelentőségére, mint a *withdrawal* vagy az *introspection*) – ez Arendt szerint természetszerű gesztus, alapvetően nem ezzel van a probléma. Platón életművének Arendt által vitatott pontja, hogy ebből a pozícióból, tehát a világgal szemben alkotja meg a politika *igazi* nyelvezetét, amely az igazság szemléletére épít. A filozófus sajátos igazsága viszont akkor is igaz, ha csupán egyetlen ember marad a világon. A politika problémája: a filozófiai igazság „tűrannisza” a vélemények világa felett. A mozgást feláldozó stabilitás és biztonság száműzi a pluralitás mindennemű megnyilvánulását a filozófus világából. Éppen ezért a pluralitásnak, tehát az emberek világának rehabilitálása a valódi tét. A mozgás és a cselekvés szabadsága az, amit Arendt a totalitarizmus korában, saját „egzisztenciális” tapasztalataként is megélt. Érdemes a *Totalitarizmus*-kötet egyik fontos részére, a *Totalitás uralom* első oldalaira utalni (Arendt: *A totalitarizmus gyökerei*. Európa, Bp., 1992. Tizenkettedik fejezet III. rész, 530–536. old.), ha meg akarjuk érteni, miért fordul Arendt mégis a politikáról való gondolkodás felé, éppen a hagyomány radikális törésének idején. Ez a törés nem hagyja érintetlenül sem a történetírást, sem a jogalkotást és joggyakorlatot, s különösen nem a filozófiát – még akkor sem, ha ezt nehezen vesszük tudomásul.

Donáth Péter: A magyar művelődés és a tanítóképzés történetéből 1868–1958

Trezor Kiadó, Budapest, 2008. 830 old., 4830 Ft

Donáth Péter: Oktatáspolitikai és tanítóképzés Magyarországon 1945–1960

Trezor Kiadó, Budapest, 2008. 558 old., 3990 Ft

A szerző két tekintélyes, külön címet viselő kötetben gyűjtötte össze a magyarországi tanítóképzés változatos történetét különböző szempontokból elemző tanulmányait. Az egyik kötet címe: *A magyar művelődés és tanítóképzés történetéből 1868–1958*. Ez a 830 oldalas kötet három nagyobb egységre tagolódik.

Az első a *Nemzetiségi politika és oktatás* címet viseli. A nyitó tanulmány statisztikai adatokon alapuló történet-szociológiai elemzések során át mutatja be, hogyan épült ki a tanítóképzés intézményrendszere a kiegyezéstől az első világháború végéig, milyen volt a felekezeti és az állami tanítóképzők aránya, hogyan változott a tanítójelöltek nemek szerinti megoszlása, milyen volt a tanítóképzősök és tanáraik felekezeti és nemzeti összetétele. A rendkívül gazdag, szemléletes térképeken megjelenített adatmennyiségből itt csak azt az alapvetően fontos adatot emelem ki, hogy a kiegyezés idején még csak felekezeti (többségükben katolikus) tanítóképzők voltak, és még a dualizmus utolsó évében is csak egyharmaduk volt állami fenntartású. A Horthy-korszak nemzetiségi tanítóképzésével kapcsolatban olvashatunk

továbbá a német nemzetiségi tanítóképzésről és a szlovák nyelvoktatás bevezetésének kísérletéről, valamint Klebelsberg Kunó nemzetiségi oktatáspolitikájáról egy-egy tanulmányt.

A kötet második nagy egységét egyetlen százoldalas tanulmány alkotja: *Nagy László kényszerű számkivetései 1919–1922-ből*, mely Nagy László tanítóintézeti tanár és pedagógiai szakíró oktatáspolitikai koncepciójával és oktatáspolitikai tevékenységével, pályatörténetével foglalkozik. Végül a harmadik, *Politikai-világnézeti diszkrimináció vagy valami más?* című, több mint 400 oldalnyi, ugyancsak egyetlen tanulmányból álló, kiemelkedően nagy ívű rész azt mutatja be, hogy a vidéki városok tanítóképzőinek igazgatói hogyan küzdöttek intézményük fennmaradásáért az 1918 és 1958 közötti időszak különböző politikai kurzusaiban.

A másik, valamivel vékonyabb, „mindössze” 558 oldalas kötet, az *Oktatáspolitikai és tanítóképzés Magyarországon 1945–1960* három oktatáspolitikai korszakban vizsgálja a tanítóképzés ügyét. Az első tanulmány Rozsondai Zoltán tanítóképző intézeti tanár, minisztériumi tisztviselő küzdelmein keresztül az 1945–1960 közötti időszakot mutatja be, a második az első Nagy Imre-kormányban a tanítóképzéssel kapcsolatos oktatáspolitikáját és ennek fogadtatását, a harmadik pedig a Hegedűs-kormány tanítóképzéssel kapcsolatos világnézeti, politikai és szakmai elképzeléseit rekonstruálja.

A két kötet történelemszemlélete, módszertana és témaköre – a magyar tanítóképzés történeti kálváriája – közös. Mindkét kötetben közös az is, hogy történelmi fordulatok csapdáiban vergődő egyéni drámák, intézeti küzdelmek, jobb sorsra érdemes szakmai kezdeményezések elvetélésének vagy deformálódásának történetei, politikai játszmák lépéseinek rejtélyei tárulnak fel bennük. Az elsőnek említett kötet inkább a dualizmus korára és a Horthy-korszakra fókuszál (bár a nagykörösi küzdelmek történetét a szerző 1958-ig követi nyomon), a második az 1945 utáni időszakra. Abban is különböznek a kötetek, hogy a szakmai világ (tanítóképzés, tanítóképző intézetek, tanárok, szakmai koncepciók)

ciók, szakmai szervezetek) és a politikai világ (egyházi és világi főhatóságok, politikacsinálók, oktatáspolitikai koncepciók, népnevelési koncepciók, társadalmpolitika) közötti hierarchikus viszony melyik szintje, szereplője, eseménye áll a szerző vizsgálódásának középpontjában.

Recenziómban elsősorban a kiegyezéstől 1958-ig húzódó időszakot átölelő kötettel foglalkozom. Szeretném azonban felhívni a figyelmet arra, hogy az 1945 és 1960 közötti időszaknak szentelt kötet is megkerülhetetlen annak, aki jobban meg akarja érteni a hatalom működésének és transzmisszióinak mikroszövedékét.

Donáth Péter a történelmet alul- és oldalnézetből szemléli. A mikrovilágban mutatja meg a mezo- és a makroszinteket. Írásai nemcsak tárgyuknál fogva, hanem mentalitástörténeti és módszertani szempontból is megkülönböztetett figyelmet érdemelnek. Személy- és intézményközpontú történelemszemléletéből következően a kiindulópont a tanítóképzés mindennapi világa. A nagy és kevésbé nagy történelmi fordulók – a polgári forradalmat, a proletárdiktatúrát, az ellenforradalmi időszakot, majd a Horthy-korszak konszolidációját, a második világháborút követő koalíciós időszakot, az egypártrendszer kiépülését, az 1953-as kis fordulatot, majd az 1956-ot követő konszolidációt – a tanítóképzés életvilágának és szereplőinek tükrében látatja. Elképesztő mennyiségű és minőségű forrásra támaszkodott. A korszakok igazi arcát életsorsokon, hivatalos és félhivatalos levelezéseken, naplórészleteken, jegyzőkönyveken, személyes interjúkon, korabeli politikai megnyilatkozásokon, aprólékosan rekonstruált helyi eseményeken (egyházi és állami tisztviselők látogatásai, megnyilatkozásai és következményük), szakmai és politikai szerveződések, az eseményekről tudósító újságcikkeken, igazoló és öngazoló jelentéseken, a tanítóképzéssel és az alapfokú oktatással kapcsolatban készített szakmai programokon keresztül ismerhetjük meg. A konkrétumokból, helyi sajátosságokból és eseményekből, különböző narratívákból kirajzolódó képen a történelem sajátos dimenziói tárulnak fel. Közülük hármat emelnék ki:

a tanítóképzés és a politika viszonyát, az egyház iskolaügyi szerepét, végül pedig egy értelmiségi csoport, a tanítóképző intézmények tanárai (és az oktatáspolitikai szervezetébe emelkedett vagy onnan kikerült egykori tanárok) lojalitásának természetrajzát.

Szakma és politika. A két terjedelmes, gazdagon dokumentált kötet a magyar társadalomtörténet kevésbé kutatott területére hívja fel a figyelmet: a tanítóképzés és az állam kényszerű politikai és világnézeti együttműködésének korszakokként változó mozgásterére, konfliktusaira és konfliktusainak kimeneteleire. E viszony jelentőségét nem becsülhetjük le. Annak a téje ugyanis, hogy mi történik a tanítóképzésben, és mit kezd az államhatalom a tanítóképzéssel, nem más, mint az, hogy milyen értékek, eszmények, normák, magatartási minták és világgépek jegyében zajlik a közoktatás alapfokú szintjén az életkoruknál fogva legfogékonyabb korcsoportok politikai szocializációja. A kiegyezéstől az 1960-as évekig terjedő időszakban minden politikai rezsim tisztában volt a kollektív identitások formálásában kulcs szerepet játszó tanítóképzésének jelentőségével, és mindegyik politikai kurzus megfogalmazta a maga sajátos követelményeit a tanítósággal és a tanítóképzéssel szemben. Az egyes korszakok között természetesen voltak különbségek a tanítóképzés és a közoktatás működtetésében, politikai és ideológiai ellenőrzésében, a szakmai szempontok érvényesítésére kínáló társadalmi térben és nem utolsósorban az uralkodó ideológia jellegében. Ám a tanítóképzéstől és a tanítóságtól mindegyik hatalom a maga szolgálatát, a mindenkori ideológiával való azonosulást és a feltétlen politikai lojalitást várta el.

Donáth tanulmányai azt a bonyolult folyamatot, amelyben a mindenkori politikai hatalom a maga magatartásezzményének megfelelően igyekezett alakítani a közoktatáson keresztül a felnövekvő nemzedékek identitását és így biztosítani a lojalitását, az egyedi cselekvések konkrétságában mutatják be. Feltárulnak azok a nagypolitikát operatív lépésekre bontó eljárások, amelyek az identitáspolitikát voltak hivatottak célközönségükhöz eljuttat-

ni, de azok a – rendszerint korlátozott mozgásterű – válaszok is, amelyeket ezek a lépések váltottak ki a tanítóképzés különböző szereplőiben.

Egyértelműen kiderül, miért maradt az 1867 és 1960 közötti időszak egymást váltó politikai kurzusainak embereszménye a mindenkori alttaláló, akárhogyan változott is a címkéje. A főhatalom minden korszakban megkövetelte, hogy a tanítók az előírt ideológiák jegyében neveljék a tanulókat. A dualizmus korában a népiskoláktól vallásos és hazafias nevelést vártak el, a Tanácsköztársaság idején a vallást kiiktató „szocializmusra való nevelést”, majd a Horthy-korszak elemi iskoláiban megint vallás-erkölcsi alapokon nyugvó hazafias népnevelést. A második világháborút követő időszak különböző szakaszainak a nevelési céljaiban 1948–49-től a hangsúlybeli különbségek ellenére is állandó elem a kommunista embereszménye.

A tanítóképzés és a mindenkori hatalom viszonyában szakmai, szakpolitikai és ideológiai mozzanatok keveredtek. Donáth Péter tanulmányaiból plasztikusan kirajzolódik, mennyire korlátozta a szakmai kreativitást a tanítóképzésre minden korszakban ráboruló ideológiai búra. Egyrészt a többször is radikálisan megváltozó társadalmpolitikák oktatásügyi transzmissziójára figyel, másrészt azokra a reakciókra, amelyekkel a tanítóképzés intézményei, hatóságai, szervezetei, tanárai befolyásolni próbálták az őket érintő társadalmpolitikai intézkedéseket. Ebből az egyenlőtlen és heroikus küzdelemből rendszerint a közszolgálat, a szakértelem és a méltányosság került ki vesztesen, hogy az egyik tanulmány címének kulcsfogalmaira utaljunk. A szakma megújulási törekvései és reformjavaslatai vagy megtörnek a politikai szempontok elsődlegességén, és lendületüket veszítve a történelmi felejtés süllyesztőjébe kerülnek, vagy esetenként a politika felkarolja, de a maga sajátos szempontjaihoz idomítja őket. Ilyen esetek vagy akkor fordultak elő, amikor egy-egy kiváló, a tanítóképzést jól ismerő minisztériumi főtisztviselő szerencsésen tudta ötvözni a szakmai érdekek képviselését a szakmai célok politikai megjelenítésével, vagy pedig

akkor, ha a szakmai koncepció muni-
ciót szolgáltatott az adott rendszer
társadalompolitikájának elfogadtatá-
sához.

A szakmai koncepció politikai karri-
erjének érdekes példája a „nemzetne-
velés” eszméjének „fejlődéstörténete”,
benne a nemzet népiskolai neveléssel
való felemelésében kulcsszerepet ját-
szó tanítósággal. A tízes években – a
társadalmi reformgondolatok kivirág-
zásának időszakában – a nemzet fe-
lemelése az iskola és iskolázás révén a
progresszív pedagógia egyik gondolata
volt. Ez volt talán a legfontosabb szak-
mai érv a tanítóság színvonalasabb,
hosszabb időtartamú, magasabb szín-
tű képzéséért folytatott küzdelemben.
Sok tanítóintézeti tanárt a magyar
népnevelés pedagógiai eszméje vitt a
baloldalra, majd a proletárdiktatúra
oldalára. A szociális mozgalmak és a
szociálpedagógia felől induló tanítók
és tanítóképző intézeti tanárok közül
sokan – a Tanácsköztársaság diktató-
rikus gyakorlatát megtapasztalva – ki
is ábrándultak az igazságosabb társa-
dalmat hirdető politikai eszmékből. A
húszas évektől aztán a Klebelsberg-
féle oktatáspolitikai eszmei alapjai
között fedezhetjük fel ismét a nemzet-
nevelés egykori pedagógiai eszméjét,
immár a jobboldali, keresztény nem-
zeti ideológia kontextusában.

A politika azonban a legbrutálisab-
ban a pártállami időszak első másfél
évtizedében nyomult be a tanítókép-
zés világába. Hátborzongató az ötve-
nes évek és különösen az 1956-os
forradalmat követő két év dróton
rángatott intézményi és pedagógusi
világa. Itt csak arra a rémtörténetre
utalok, amely 1957. október 23-án,
a forradalom évfordulóján kezdődött
a kecskeméti tanítóképző második
osztályában. Az osztály a szokásos
népdaléneklés helyett a Himnusz
énekelte el. Középfokú intézményről
lévén szó, 15-16 éves lányok voltak
az „elkövetők”. Az ellenforradalom
melletti rokonszenvekletésnek minősít-
ett viselkedést kilenc napon át tartó
kihallgatássorozat követte, az igazga-
tó a minisztérium fokozott éberségre
felhívó utasításának megfelelően a
kihallgatások eredményét továbbította
a minisztériumnak és a megyei tanács
művelődésügyi osztályának, a minisz-
térium, valamint a megye, a párt és

a KISZ képviselői pedig kiszálltak a
helyszínre. „Majd megtanulhatjátok,
hogy nem énekelhetitek, amit akar-
tok, s hogy úgy táncoltok, ahogy mi
fütyülünk”, mondta az osztálynak a
minisztérium tanítóképzős ügyosz-
tályának vezetője, országos pedagó-
giai tanulmányi felügyelő. Az éneklés
két kezdeményezőjét az ország összes
tanítóképzőjéből kizárták, a többie-
ket – beleértve az éneklést félbe nem
szakító tanárt és az osztályfőnököt
– különböző fegyelmi büntetésekkel
sújtották; az ügyről elretentő példa-
ként az ország összes tanítóképzőjét
tájékoztatták.

Egyház és iskolaügy. A tanulmá-
nyokból kirajzolódik az a különleges
szerep, amelyet az iskolák közvetíté-
sével a keresztény egyházak játszo-
tak az identitások meghatározásában.
Magyarországon komoly szakirodal-
ma van az egyház és az oktatásügy
közötti kapcsolatoknak, de annak
köszönhetően, hogy Donáth Péter
felekezeti tanítóképzőket is vizsgál,
és a dokumentumokból rekonstruál-
ja a vizsgált szinterek történéseit és a
történések szereplőinek magatartását,
az egyházak oktatáspolitikai szerepét
a stratégiai jelentőségű tanítóképzés
optikáján keresztül nézhetjük.

1914-ben az összes elemi népis-
kolának csak egyötöde volt állami
fenntartású, de még az 1934/35-ös
tanévben is csak alig valamivel több
mint egyharmaduk. Donáth adataiból
kiderül, hogy 1940-ben a népiskolák
16,7%-a volt állami, 11,2%-a községi,
az összes többi felekezeti (ezen belül
41,8% a katolikus). A Horthy-kor-
szakról szólva Donáth Péter egyene-
sen „katolikus reneszánszról” beszél.
(A Vallás- és Közoktatásügyi Minisz-
tériumot nem melleleg az állam és a
katolikus egyház közötti megállapodás
értelmében mindig katolikus minisz-
ter vezette, amit a protestáns egyhá-
zak sérelmeztek is. Így volt ez már a
dualizmus korában is. Kivételt csak
a zsidó származású, szociáldemok-
rata Kunfi Zsigmond jelentett, aki
1919-től közoktatási miniszter, majd
a Tanácsköztársaság első hónapjaiban
közoktatásügyi népbiztos volt.)

Már a tízes, majd a húszas években
megfogalmazódott ugyan szakmai és
politikai fórumokon az állam és az egy-
ház szétválasztásának igénye, és ezt a

szociáldemokraták a nemzetgyűlésben
is többször sürgették, de ennek 1948-
ig, az iskolák államosításáig nem volt
politikai esélye. A Horthy-korszakban
az államhatalmat a trianoni sokk, a
forradalmak élménye és az a törekvés,
hogy a kommunista eszmék térhódí-
tásának elejét vegye, arra készítette,
hogy egyházi szövetségeivel szoro-
san együttműködjön a nemzetnevelés
és az identitások meghatározásának
ügyében. Klebelsberg számára a szov-
jet gyakorlat és a Tanácsköztársaság
oktatás- és kultúrpolitikája volt az
elretentő példa. „A harc az egyházak
és a szocializmus között fog eldőlni,
és az államhatalom nem a harc esz-
köze, hanem a célja lesz”, mondta
1925-ben. Dualizmus kori elődeihez
hasonlóan a közoktatást ő is az állam
és az egyházak közös ügyének tartotta.
„Az állami eszközök nem elégségesek
a lelki rekonstrukcióhoz, ezért vagyok
ellensége az egyház és az állam elvá-
lasztásának”, idéz Donáth a miniszter
egyik 1924-es beszédéből.

A lojalitás és ami mögötte van. A
harmadik, ugyancsak korszakokon
átívelő sajátosság a tanítóintéze-
ti tanárok, igazgatók, minisztériumi
főtisztviselők lojalitásának a termé-
szetrajza. Miért érdekesek a tanító-
képző intézeti tanárok és a közülük
kikerült főtisztviselők? Olyan értelmi-
ségeik, akik munkájuk és tanítványaik
révén kapcsolatban állnak a társada-
lom különböző csoportjaival. Sokat
tudnak a társadalomról, képzettségük
felverte őket a szóbeli és írásbeli
kifejezés tudományával. Rendelkez-
nek az önálló gondolkodáshoz és az
önálló világkép megalkotásához szük-
séges ismeretekkel és készségekkel,
ugyanakkor lehetőségeik korlátozot-
tak. Közalkalmazottak, akik egzisztén-
ciálisan függnek a mindenkori (állami,
egyházi) hatalomtól. Gondolkodásuk,
nyilvános szerepléseik és nem utolsó-
sorban napi munkájuk szabadságának
határait a munkáltató, iskolafenntar-
tó hatalom jelöli ki, amely nemcsak
formális lojalitást vár el tőlük, hanem
feltétlen azonosulást is az adott ideo-
lógiával.

Az olvasó előtt feltárnak egy köz-
szolgálatra ítélt értelmiségi csoport
mindenkor megkövetelt lojalitása
mögött meghúzódó stratégiák. Talán
a legplasztikusabban a *Politikai-*

világnézeti diszkrimináció vagy valami más? című tanulmányból rajzolódnak ki azok a magatartásstratégiák, amelyekkel a tanítóképző intézeti tanárok, igazgatók, szakmai és politikai szervezetek tisztviselői reagálnak a politikai fordulatokra és a változó oktatáspolitikai előírásokra. Megismerjük az elkötelezett azonosulás, az alkalmazkodás, az „útitársi” státus, a kivárási, a túlélési és a mértéktartás különböző változatait.

A bemutatott egyéniségek drámájának forrása a személyiségük folytonossága és az oktatáspolitikai sokszor 180 fokos politikai fordulatai közötti ellentmondás. Ugyanattól a személytől várták el, hogy azonosuljon a polgári demokratikus átalakulás, a Tanácsköztársaság, a Horthy-korszak, a koalíciós időszak, majd a pártállami időszak politikai ideológiájával, oktatáspolitikájával, nevelési eszményeivel és társadalmpolitikai célkitűzéseivel, valamint hogy értékrendjét, a valláshoz való viszonyát, politikai és szakmai meggyőződését a mindenkor hatalom igényei szerint igazítsa.

Donáth Péter könyve nagyszerű bizonyítéka annak, hogy gúzsba kötve is lehet táncolni. Mindig és mindenütt sok függött az események résztvevőitől. Ez az oka annak, hogy ugyanabban az időszakban az egyik helyszínen brutálisabbak a tanítóképzés politikai feltételei, a másik helyszínen jóval emberibbek. A tanítóképzés ügyének olyan kiemelkedő alakjaival ismerkedhet meg a pedagógiai szakirodalomban kevésbé járatos olvasó, mint a német nemzetiségi tanítóképzés mellett elkötelezett Lux Gyula, Nagy László, a gyermektanulmányozás diszciplínájának egyik meghonosítója és az egyik első iskolareform-tervezet kidolgozója; Váczy Ferenc, a nagykovácsi és Juhász Béla, a kecskeméti tanítóképző igazgatója vagy Rozsondai Zoltán minisztériumi tisztviselő, aki a koalíciós időszakban próbálta előmozdítani a tanítóképzés ügyét.

Donáth Péter tanulmányai nem könnyű olvasmányok. Írásaiból és forrásaiból, mint valami történelmi puzzle darabjaiból rajzolódnak ki az egyéni, helyi, intézményi, strukturális szintű történések. Az ördög sokszor a részletekben, az információk számottevő része a jegyzetanyagban van.

Ezért is sajnálom, hogy a kötet nem zárul összegző, áttekinthető, a vizsgált jelenségeket, folyamatokat és eseményeket néhány fő szempont mentén rendszerező elemzéssel. Nem lennék meglepve, ha kiderülne, hogy a jegyzetek megközelítik a főszöveg terjedelmét. A tanulmányok jegyzetanyagát pedig nem érdemes megkerülni. Nagy részük izgalmas kordokumentum. Valóságos kincsbánya azoknak, akik meg akarják érteni a mögöttünk hagyott politikai korszakokat. A szerző folyamatosan törekedett arra, hogy vizsgálódásai tárgyait elhelyezze összefüggéseikben. Aki végigolvassa a tanulmányokat és a hozzájuk csatlakozó forrásokat, a történelmi cikcakkokon keresztül is tovább élő, sajátos folyamatosságokat vél felismerni: a mai politikai megosztottságok forrásait, az értelmiségi magatartások gyökereit és nem utolsósorban a demokratikus állampolgári szocializáció feladatával megbirkózni nem tudó közoktatási rendszer történelmi teherételteit.

SZABÓ ILDIKÓ

Nina Bandelj: From Communists to Capitalists

THE SOCIAL FOUNDATIONS OF FOREIGN DIRECT INVESTMENT IN POSTSOCIALIST EUROPE

Princeton University Press, Princeton–Oxford, 2007. 324 old.

Nina Bandelj, a Princetonban frissen végzett szlovén gazdaszociológus doktori disszertációjában a Kelet-Európába érkező külföldi működőtőke-befektetések különleges elemzését nyújtja: a megszokott közgazdasági vagy politikai gazdaságtani megközelítés helyett egy sokszínű, érdekes és tanulságos szociológiai vizsgálódást. A kötet értékét a gazdaszociológiai elmélet és az empirikus megállapítások adják. Bandelj, a gazdaszociológusoktól már-már megszokott módon, élesen támadja a neoklasszikus gazdaságtan piacfogalmát, helyette egy társadalmi konstrukcióból álló gazdaság szerkezetet vázol fel. A javasolt

konstruktivista nézőpontból a külföldi működőtőke-beruházás a közgazdaságtanban szokásostól eltérő értelmet nyer: a haszonelvőség helyett társadalmi viszonyok sokasága mutatkozik meg és nyer döntő jelentőséget az egyes beruházási döntések kapcsán. Kitűnik az állam szerepe a külföldi beruházásokkal kapcsolatos döntésekben, megmutatkoznak az ellenállás jelei a fogadó fél részéről, és általában a bizonytalanság és a sokfajta motiváció jelentősége. Bandelj nem teoretikus alkat, érvelése sokkal pontosabb az empirikus esettanulmányokban, mint az elméleti kifejtésben. Mindezzel együtt munkája egyaránt hasznos és érdekes olvasmány a konstruktivista teoretikusoknak, a közgazdászoknak és a működőtőke-beruházás iránt érdeklődőknek.

Kezdjük a szemlét az elmélettel. Bandelj a külföldi működőtőke-beruházás (*foreign direct investment, FDI*) általánosan elfogadott meghatározását használja, e szerint FDI az a beruházás, amikor egy vállalat fektet be egy külföldi országban azzal a céllal, hogy hosszú távú, stratégiai részesedést szerezzen az adott ország valamelyik vállalatában. Bandelj ilyenként fogja fel mind a privatizáció útján megszerzett részesedéseket, mind a zöldmezős beruházásokat. A külföldi működőtőke-beruházást, mint minden gazdasági tevékenységet, társadalmi beágyazottságában értelmezi. Polányit követve (Polányi Károly: *A nagy átalakulás*. Napvilág, Bp., 2004.) a kelet-európai átalakulást a társadalom egészének a szocializmusból a kapitalizmusba tartó átalakulásaként fogja fel. Különösen három társadalmi alrendszer átalakulását tartja meghatározónak az FDI kelet-európai szerepének megítélésében: a társadalmi struktúrákat, a hatalom szerkezetét és a kultúrát. Bandelj az alrendszereket (intézményeket) nem a gazdasági tevékenységek korlátjaként értelmezi, hanem azok meghatározóiként. Pontosabban, nézete szerint gazdasági tevékenységek nem létezhetnek az őket körülvevő intézményrendszer nélkül. Konstruktivista álláspontját a neoklasszikus közgazdaságtan főáramára jellemző, általa instrumentálisnak nevezett gazdaságértelmezéssel állítja szembe. Az instrumentalista

nézet szerint gazdasági tevékenységek más társadalmi viszonyok figyelembevétele nélkül is értelmezhetők. Ebben az esetben a racionális döntéshozók ismert és stabil preferenciáik alapján hozzák meg a társadalmi viszonyoktól független döntéseiket. Vezérelvük a profitmaximalizáló önérték. Döntéseik meghozatalakor előre meghatározott céljaikat előre meghatározott eszközökkel érik el. A véletlen eseményeket a racionális döntéshozók leegyszerűsítik, a kockázatokat leíró valószínűségi változókat döntéseikbe beépítik. Bandelj döntéshozója ezzel szemben társadalmi hálókbá, politikai viszonyokba és kultúrába ágyazottan létezik és dönt. Éppen ezért döntéseiben egyrészt a kialakult intézményrendszerre és az elfogadott szabályokra támaszkodik, másrészt bizonytalan időszakokban képtelen céljait és eszközeit előre tervezetten megválasztani. Ilyenkor társadalmi hálója segítségét veszi igénybe. Vagyis konstruktivista nézőpontból a döntéshozó nem feltétlenül racionális, inkább *gyakorlatias* (Pierre Bourdieu: *A gyakorlati észjárás*. Napvilág, Bp., 2002.): az adott viszonyokat figyelembe véve dönt, céljait és eszközeit a körülmények alakítják.

A Bandelj által kifejtett konstruktivista álláspont nem sok újdonságot hoz. Bár egy *hardcore* közgazdász számára valószínűleg sok megfontolandó észrevételt tartalmaz, a mai „neoinstitucionalista” gazdaságszociológiában elmélete a domináns irányzathoz tartozik. (Sajnos számos „hardcore” közgazdász még ritkán se olvas gazdaságszociológiát). A szerző figyelemre méltóan sok hivatkozással is bizonyítja álláspontja széles körű elfogadottságát. Nézeteire legnagyobb hatással Polányi, Bourdieu, Smelser, Swedberg, Granovetter, DiMaggio és Zelizer volt. Ez utóbbi két szociológus a doktori értekezés megírásakor Bandelj témavezető tanára is volt, akik azt várták tőle, hogy ezt a tudományos felfogást a Kelet-Európába irányuló külföldi működőtőke-beruházásokra alkalmazza.

Konstruktivista nézőpontból az FDI a társadalom által teremtett viszonyrendszer, amelyet a gyakorlatias gazdasági döntéshozók, a beruházó és a befogadó együttesen alakít ki. A külföldi működő tőkét minden társada-

lomban más-más intézményrendszer veszi körül. Ezért az FDI kelet-európai fogadtatásának értelmezéséhez meg kell vizsgálni a kelet-európai üzleti és személyes viszonyokat, a politikai érdekek és hatalmi viszonyok rendszerét, illetve a gazdasági tevékenységekről alkotott kulturálisan meghatározott értelmezéseket.

Ebből a konstruktivista definícióból következnek Bandelj könyvének legfontosabb megállapításai:

1. Az állam befogadó, értékesítő szerepe kiemelkedően fontos a külföldi működő tőke beáramlásához. Szemben az instrumentalista érvrendszerrel, amely szerint a kelet-európai piacot az államnak a gazdaságból való visszahúzódása teremtette meg, Bandelj azt állítja, hogy az állam aktív részvétele – a piac liberalizációja, tulajdonjogi reform, adóreform, jogrendszer átalakítása stb. – legitímálta a külföldi működő tőke praxisát, s ily módon elengedhetetlen feltétele volt annak, hogy külföldi tőketulajdonosok egyáltalán fontolóra vegyenek egy kelet-európai beruházást.

2. A külföldi működőtőke-beruházási döntéseket a profitszerzési lehetőségeken túl más motívumok is nagyban befolyásolják mind a külföldi, mind a belföldi döntéshozók esetében. Bandelj szemléletes példákön illusztrálja, hogy a célszág kiválasztásakor családi hagyományok, kulturális értékek vagy épp a demokratikus újjáépítés iránti elkötelezettség vezérelte a tőkeberuházással kapcsolatos döntéseket. Állítása szerint ezek a motivációk több esetben akár felül is írhatták a profitérdekeket.

3. A külföldi működőtőke-beruházásokat nem minden esetben övezte osztatlan lelkesedés, kutatásai során Bandelj az ellenállás számos fajtájával találkozott. Az ellenállás formája és tartalma attól függött, milyen volt a beruházni kívánó vállalatról az adott társadalomban kialakult társadalmi kép. A beruházónak nemcsak a stratégiai elgondolásai (például hogy melyik országban tervezi az európai irányítóközpontot létrehozni) válthattak ki ellenállást, hanem a nemzetisége is. A tőkének, Bandelj vizsgálódása alapján, igenis van nemzeti hovatartozása, és az nagyban befolyásolja működési lehetőségeit.

Bandelj 11 kelet-közép-európai ország adatainak statisztikai elemzésével igazolja állításait. Három elemzési szintet választ ki: egyrészt vizsgálja a nemzetközi környezet, különösen a nemzetközi szervezetek és a bilaterális államközi kapcsolatok hatását az FDI-re, másrészt az adott országon belüli gazdasági, politikai és kulturális viszonyokat és kapcsolatukat a beruházni kívánó jellemzőivel, harmadrészt a vállalati szintű intézmények, a hatalmi játszmák és a szociális hálók szerepét a külföldi működőtőke fogadtatásával kapcsolatban.

A szocialista rendszer általános, Kornai alapművére (Kornai János: *A szocialista rendszer*. HVG Kiadó, Bp., 1993.) épülő bemutatása után a szerző röviden összefoglalja a rendszerváltás politikátörténetét e 11 országban. Leírása rövid, pontos, alapvetően mások műveire épít. Szívesen hivatkozik Kornai mellett Szelényi, Róna-Tas, Bruszt és Stark munkáira (Ivan Szelényi et al.: *Making Capitalism without Capitalists: Class Formation and Elite Struggles in Post-Communist Central Europe*. Verso, London – New York, 1998.; Róna-Tas Ákos: *The Great Surprise of the Small Transformation: The Demise of Communism and the Rise of the Private Sector in Hungary*. University of Michigan Press, Ann Arbor, 1997.; David Stark – Bruszt László: *Postsocialist Pathways: Transforming Politics and Property in East Central Europe*. Cambridge University Press, Cambridge, 1998.), de szinte minden ország kapcsán említ helyi szerzőket is, ami a másodlagos irodalom nagyon alapos feldolgozására vall. Bandelj további érdeme, hogy a kelet-közép-európai rendszerváltást nem elszigetelten zajló jelenségként, hanem a világtendenciák kontextusában elemzi. Kiemelten foglalkozik a privatizáció, a demokratizálódás, a nacionalizmus, a regionalizálódás – különösen az európai integráció – és a globalizáció folyamataival.

A kötet legérdekesebb és legtöbb újdonságot hozó része a harmadik és a negyedik fejezet. Bandelj a harmadik fejezetben pontosítja – operacionálizálja – és teszteli az államnak az FDI beáramlásával kapcsolatos kiemelkedő szerepéről tett állításait. Przeworskit idézve kiemeli: a külföldi működő tőke

nem *áramlik* sehová (70. old.), mert ahhoz, hogy egy országban külföldiek egyáltalán befektessenek, minimálisan az szükséges, hogy a külföldi befektetővel folytatott gazdasági tranzakció elfogadott gazdasági viselkedési forma legyen (Adam Przeworski: *Democracy and the Market*. Cambridge University Press, Cambridge, 1991.). Az állam feladata e tranzakciók legitimálása. A legitimálás Bandelj szerint nagyon sok állami feladatot jelent: a befektetés jogi feltételeinek megteremtését, a külföldi befektetőkkel foglalkozó ügynökségek léterehozását vagy egy adott beruházás aktív előmozdítását. A szerző statisztikai elemzésekkel igazolja, hogy egyrészt az FDI megítélésében nem elsősorban a befektetői döntések a mérvadók, hanem a befogadó államok aktivitása; másrészt a befektetőket sem csak profitérdek motiválták. A statisztikai elemzésekhez sok adatot és mérés-technikai kérdést tisztázó függelék található a kötet végén.

A kötet ötödik fejezetében a szerző egy szlovén vállalat privatizációját elemző esettanulmánnyal támasztja alá állításait. Megvizsgálja az állam szerepét, a vállalati belső érdekviszonyokat, a piaci helyzetet, a külföldi befektető motivációit, majd értékeli a sikeres és a sikertelen privatizációs kísérleteket is. Maga a történet rendkívül érdekes, és az FDI-irodalmat jól ismerőknek is nagyon tanulságos. Bandelj választása, hogy egy szlovén vállalat privatizációját mutatja be, azért jó, mert Szlovéniában a szlovén nacionalizmus, a történelmi hagyományok, a szomszéd népekkel – főleg az osztrákokkal és az olaszokkal – való kapcsolat, illetve a szlovén (jugoszláv) szocializmus máig ható viszonyai az FDI-nak a Kelet-Európában tipikustól nagyon eltérő megítélését alakították ki.

A kötet utolsó két fejezetében Bandelj az elméleti alapvetéseit igyekszik tisztázni.

Mint jellemzően a legtöbb konstruktivista érvelés, Bandelj elmélete sem igazi elmélet, hanem inkább metaelméletnek nevezhető (vö. Stefano Guzzini: *A Reconstruction of Constructivism in International Relations*. *European Journal of International Relations*, 6 [2000], 2. szám, 147–182. old.). Ezért tűnik a neoklasszikus közgazdaságtannal szembe-

ni kritikája szélmalomharcnak. Míg a metaelméletek általában az ontológia (mit tekintünk létezőnek) és az episztemológia (hogyan ismerhetjük meg a létezőt) szintjén fogalmazódnak meg, az elméletek egy-egy metaelméletet elfogadva, ha tetszik, annak paradigmáján belül tesznek ellenőrizhető állításokat. Bandelj viszont metaelméletét és annak ellenlábását, a neoklasszikus közgazdaságtant igazi elméletnek tünteti fel, és úgy tesz, mintha a külföldi működő tőke kelet-európai példáján „tesztelné” érveit egy szükségszerűen leegyszerűsített és elfogultan beállított neoklasszikus értelmezéssel szemben. Ezért sok, máskülönben elkerülhető nehézségbe fut bele. Vegyünk egy konkrét példát: kutatásai szerint a külföldi működőtőke-beruházásokat sokszor a profitérdekkel ellentétes indítékok mozgatják, tehát a neoklasszikus közgazdaságtan téved, amikor azt állítja, a tőketulajdonosokat csak a profitmaximalizálás érdekli. Csak-hogy a neoklasszikus közgazdaságtan ezt nem állítja. Metaelméleti szinten a neoklasszikusok azt állítják, hogy minden döntéshozó hasznot maximalizál. A döntéshozó haszna viszont nem feltétlenül anyagi haszon. Ha egy döntéshozó preferenciarendszerében valamilyen kulturális érték a profit elé kerül, akkor az a döntéshozó a neoklasszikus értelmezés szerint helyesen jár el, ha a kulturális értékeit előnyben részesíti a profittal szemben. Vagyis Bandelj téved, mikor a hibásan leszűkített neoklasszikus érvelést kritizálja.

Mivel mind a két felfogás – a neoklasszikus és a Bandelj-féle konstruktivista – metaelmélet, mind a kettő a létezők teljes körét próbálja lefedni, és ezért egymással szemben nem tesztelhető megállapításokat tesznek. Az összehasonlítás kritériuma metaelméletek esetében általában nem az empirikus valóság pontosabb leírása, hanem egyéb metaelméleti szinten jelentkező érték, mint amilyenek az erkölcsi értékek, a leirt valóság összetettsége vagy a metaelmélet elméletté alakíthatósága.

Bandelj helyesebben járt volna el, ha metaelméletét nem a neoklasszikusokkal szemben, hanem azok alternatívájaként állítja be. Ebben az esetben nem kellett volna három fejezetben (1., 6. és 7. fejezet) keresztül

azt fejtegetnie, miben hibázik a racionális döntéshozóra építő elmélet, és ehelyett egyrészt saját metaelméletét jobban elkülöníthette volna egyéb, nagyon hasonló álláspontoktól, másrészt bemutathatta volna a neoklasszikus érvelés hiányosságait, például a vizsgált tárgy és a vizsgáló közötti reflexivitás teljes hiányát, a piac fogalmának túl tág értelmezését stb.

Az első feladattal Bandelj csak nagyon felületesen foglalkozott. Igaz ugyan, hogy rendkívül gazdag hivatkozási listával támasztja alá saját elméletének általános elfogadottságát (a gazdaság társadalmi beágyazottságával, a döntéshozatal praktikus megfontolásaival kapcsolatban stb.), de arra nem fordít kellő figyelmet, hogy megfogalmazza, miben más az ő elmélete, mint az idézett gazdaság-szociológusoké, történészeké, politológusoké. Leggyakrabban az új intézményi szociológia, illetve a történelmi intézményi politológia irodalmára hivatkozik. A Bandelj által használt „konstruktivista” minősítés más tudományágakban, például a nemzetközi kapcsolatok elméletében, az irodalomtudományban vagy Berger és Luckmann (1966) tudásszociológiájában, valamilyen nyelvi konstrukció és a társadalmi praxis közötti viszonyt jelez. Azt, hogy a valóság csak egy adott társadalom által konstruált értelmezési kereten keresztül ismerhető meg, vagyis csak interszubbjektív módon értelmezhető. Ezért a kutatónak az adott társadalom viszonyainak feltárásán túl erre az interszubbjektivitásra is figyelnie kell (a hatalom bűjtatott formái legtöbbször ezáltal értelmezhető), reflektálva saját viszonyára a megmagyarázni kívánt valósághoz. Mivel ilyesmivel Bandelj nem foglalkozik, talán érdemesebb lett volna valamilyen más jelzővel illetni saját elméleti alapvetését.

A másik feladat, amellyel Bandelj adós maradt, az lett volna, hogy a neoklasszikus (instrumentalista, a racionális döntéshozatalra építő – és még sok egyéb néven említett) nézetet ne alapfeltevéseiben bírálja, hanem a következményeiben. Vagyis abban, hogy az empirikus valóságot rosszul jeleníti meg, vagy pedig egyszerűen csak túl szűk metszetét mutatja, és ezért téves következtetésekre jut. Bandelj a könyv hatodik fejezetében vet

számot néhány fontos közgazdaságtani alapvetéssel. Sajnos szinte mindegyiket elméletileg leszűkítve és ezért tévesen értelmezi. Például a 171. oldalon kijelenti „a neoklasszikus racionális döntéshozóra épülő modell szerint a vállalatok elsődleges feladata (végcélja) a profitmaximalizálás”. Ez így, ebben a formában, nem feltétlenül igaz. Közgazdászok sokasága vizsgálja azokat a helyzeteket, amelyekben egy vállalat a működésében érdekeltnek hasznát maximalizálja (*shareholder value vs. stakeholder value*), és ilyenkor Bandeljeihez nagyon hasonló kérdéseket vizsgálnak az FDI kapcsán. Az más kérdés – és Bandeljnek erre kellett volna tennie a hangsúlyt –, hogy mivel csak egy cselekvőre koncentrálnak és nem a cselekvők közötti viszonyokra, nagyon sok lényeges elemet kihagynak, amelyeket viszont Bandelj figyelembe vesz/vehet (például a beruházó és az értékesítő közötti társadalmi viszonyokat).

Bandelj elméleti fejtegetései igazából nem hoznak újat. A neoklasszikus közgazdaságtannal szemben – szerintem nem lényeglátóan – megfogalmazott kritikája a gazdaságszociológia, a nemzetközi politikai gazdaságtan és a gazdaságfilozófia területéről szinte az unalomig ismerős. Viszont fantasztikusan jó az empirikus elemzésben, vagyis az FDI kelet-európai működésének vizsgálatában. Ekkor mutatkozik meg igazán, miben nyújt újat a gazdaságszociológiai vizsgálat. Vegyük például a következő kutatási kérdését, amelyet a negyedik fejezetben tesz fel: Mi magyarázza a külföldi működő tőke mennyiségének jelentős eltérését a vizsgált 11 kelet-közép-európai országban? Válaszában olyan jellemzőket emel ki, melyeket nem olvashatnánk egyetlen közgazdasági tanulmányban sem. A befogadó és a beruházó kapcsolatában a következő jellemző elemeket vizsgálja:

1. Intézményi kapcsolatok a befektető és a befogadók között, Kelet-Közép-Európában konkrétan az államközi kapcsolat két fajtájára, a bilaterális egyezményekre és EU-megállapodásokra vonatkoztatva. Elvileg mindkettő csökkenti a befektetők költségeit, mivel csökkentik a tranzakcióval járó kiadásokat. Bandelj szerint ha a befektők ezeket a költségeket jelentősnek látják, akkor olyan kelet-

európai országot választanak, amely sokfajta nemzetközi intézményi kapcsolattal rendelkezik.

2. Politikai kapcsolatok a befektetők és a befogadók között. E címszó alatt a kevésbé formális politikai kapcsolatokat veszi számba a szerző. A méréshez szükséges operacionalizáláskor a befektető országokból érkező segélyek nagyságát veszi figyelembe.

3. Személyes és üzleti hálózatok a befektetők és befogadók között. Ennek a jellemzőnek a vizsgálatok a szervezeti szintű hálózatokat és a személyes hálózatokat tárgyalja. A szervezeti szintű hálózatok vizsgálatában a már korábban letesített üzleti kapcsolatokat veszi figyelembe, a személyes hálókéban pedig az emigrációt a vasfüggöny korszakában.

4. Kulturális kapcsolatok befektetők és beruházók között címszóval Bandelj hosszan tárgyal különféle kultúra-definíciókat, majd úgy dönt, hogy elméletének leginkább a két ország közötti kulturális illeszkedés (*cultural matching*) fogalma felel meg. Ezért azt vizsgálja, hogy a befektető országokban milyen kelet-európai kisebbségek élnek, amelyek valamiféle kulturális hatást gyakorolhattak a befektők döntésére.

Végül a szerző egy jól áttekinthető statisztikai elemzést végez, hogy kiderítse, a fenti kapcsolattrendszerek közül melyiknek volt szignifikáns hatása a Kelet-Közép-Európába érkező FDI-re. Konklúziója az, hogy a standard közgazdasági elemzésekben kiemelt országharakterisztika (gazdasági potenciál, növekedés, politikai stabilitás, politikai környezet) keveset magyaráz az FDI országokénti eltéréséből. Csekély volt az államközi kapcsolatok befolyása is az FDI-re, viszont annál nagyobb az informális kapcsolatoké a Kelet-Európába érkező FDI mennyiségére.

Ez a konklúzió egyáltalán nem meglepő a Kelet-Európát jól ismerő újságolvasó számára. A meglepő az, hogy ez a következtetés csak ritkán olvasható neoklasszikus közgazdasági tanulmányokban. És ez az a pont, ahol Bandelj minden elismerést megérdemel, mert nagyon komoly tudományos megalapozottsággal igazol egy sokunk által felismert, de csak újságolvasói szinten értelmezett igazságot. Empirikus

kutatási eredményét pedig az a meta-elméleti alap tette lehetővé, amely a társadalmi viszonyrendszereket hangsúlyozva a társadalomba beágyazott döntéshozókkal számol, s ennek fényében magyarázza döntéseiket.

PIROSKA DÓRA

Bojtár Endre: „Hazát és népet álmodánk”

FELVILÁGOSODÁS ÉS ROMANTIKA
A KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPAI
IRODALMAKBAN

Typotex Kiadó, Budapest, 2008.
330 old., 2800 Ft

Bojtár Endre új könyve *Az ember fejlődő... című, 1986-ban megjelent művének „jócskán javított és közel egy harmadával bővített változata”* (7. old.). Az akkor maga elé tűzött kettős célból a szovjet irodalomtörténet-írással való vita ma már – írja – nem időszerű, viszont a másik, a közép- és kelet-európai népek kultúrájának megismertetése „manapság, amikor a nacionalizmus szította önpusztító ellenségeskedés szabadon felszínre kerülhet, talán időszerűbb, mint valaha” (8. old.). A könyv a *Bevezetésen* és egy *Összegzés helyett c.* lezáró utóhangon kívül 16, egymással szorosan összefüggő miniesztét tartalmaz. Az elvi kérdéseket természetesen a bevezető és a lezáró rész exponálja, illetve tárgyalja hangsúlyosan.

A *Bevezetés* mindenekelőtt a műfaj: az *összehasonlító irodalomtörténet* nehézségeit vázolja. Először is az a veszély fenyeget, hogy nem maga az irodalom (az irodalmi mű), hanem a történet áll majd előtérben (vagy még inkább: történetek); másodsor a nem anyanyelven ismert művek esetében az elemzés nyilván valamiféle nemzetközi konszenzusra támaszkodik: így aztán „az irodalom története helyett összehasonlító eszmetörténet vagy még beláthatatlanabbul általános kultúrtörténet” (9. old.) áll elő. Mindjárt le is szögezhetjük, hogy a könyvben csakugyan erről, nem pedig szűkebb értelemben vett irodalomtörténetről

van szó. De ez nem baj. Az irodalomtörténész szakmájának lényege ugyanis – írja a szerző –, hogy meg tudja ítélni, melyik könyv jó és melyik rossz; s ennek alapján följazolhat „egy ilyen-olyan fejlődésvonalat”, amely aztán az általános történelemről kialakult képet is helyesbítheti: „A jó könyv ugyanis sokszor fogalmilag ki sem fejthető, de mindig kiérezhető módon hazudtolhatja meg az általános történetírást.” (10–11. old.)

Egy másik nehézség a választott történeti-földrajzi keret: *Közép- és Kelet-Európa* fogalma, melyről „az utóbbi negyven évben könyvtárnyit írtak össze” (11. old.). A szerző nem kezd általános elvi fejtegetésekbe a térség fogalmáról, ehelyett praktikus eljárást választ: „Elvi állásfoglalás nélkül, pusztán gyakorlati okokból, a tárgyalt időszakban, nagyjából a 19. század folyamán, e könyv, nyelvcsaládok szerinti felosztásban, idetartozónak veszi az összes szláv, a két balti: a lett és a litván, a román, az észt, a magyar, az albán és az újjörög kultúrát. [...] Mivel nem földrajzi, hanem társadalomtörténeti fogalomról van szó, határai változnak.” (Uo.) Például az albán és újjörög a szerző szerint a XX. századtól már nem délkelet-európai, hanem mediterrán irodalomnak tekinthető; az utóbbi még inkább különleges az antik örökség miatt. A finn irodalmat a szerző – különösebb indoklás nélkül – eleve nem véli ide tartozónak. „Mindig az összehasonlítás gyakorlatában kell eldőlnie (s e gyakorlatnak önmagáért helytállva bizonyítania), hogy mely jelenségek tartozhatnak együvé, s melyek nem.” (13. old.) Közép- és Kelet-Európa egy belsőleg tovább tagolható típus, „melyet többé-kevésbé hasonló történelmi körülmények alakítottak ki” (uo.). Ehhez a módszertani eljárás-hoz, illetve eredményéhez a következő megjegyzéseket fűzhetjük:

1. Az együvé tartozás tényét valóban az összehasonlítás gyakorlatában kell bizonyítani. Az újjörög irodalomra vonatkozó állítás meggyőzőnek tetszik, az albánra vagy a finnre vonatkozó viszont – elemzés híján – kevésbé: az albán kultúra mediterrán jellege kapcsán a (horvát) dalmát kultúrát is föl lehetne idézni, a finn kultúra pedig elég sok rokon vonást mutat a balti

népekével, így főleg a rokon észtekével.

2. Az elemzésbe vont népek végül is azok, amelyeket a történetírás szemlélete vagy Kelet-Európához, vagy ha nem ahhoz, akkor az ún. Köztes-Európához, a német és az orosz területek közti régióhoz sorol. (Ez utóbbit szokás Közép-Európának is nevezni, de ekkor a német *Mitteleuropa* koncepciójától megkülönböztetve, Hanák Péter kifejezésével egy „benszülött” koncepció keretében.) A szerző az elemzések során gyakorlatilag egyetlen egységként kezeli „Közép- és Kelet-Európa” fogalmát, úgyhogy azt kell mondanunk: nyugodtan beszélhetne egyszerűen Kelet-Európáról is. (Maga is idézte másutt Engel Pál szellemes mondását, miszerint Közép-Európa az a térség, amely Kelet-Európában van, de Nyugat-Európában szeretne lenni.) Amely „közép- és kelet-európai” (vagy tehát egyszerűen: kelet-európai) egységet tényleg lehet aztán belsőleg tovább tagolni.

Végül egy további nehézség, hogy a *típus* fogalma „jó adag önkényességet feltételez, [...] mindig a történész konstruálja” (14. old.). Ezzel kapcsolatban a szerző a következő módszertani eljárást választja: „A képlékeny, sokszor megtörő, majd újrainduló, egymásba folyó és egymás mellett élő irányzatok szerinti tárgyalás révén képet kaphatunk a változások irányáról, de – az ajtón kidobott értékszempontra az ablakon visszahozva – úgy, hogy azokat a legnagyobb írók legértékesebb művei hordozzák.” (15. old.) Nincsenek „beskatulyázhatatlan” írók: „A nagy író kiteljesít egy bizonyos irányzatot (műnemet, műfajt, stílust, eszmét, témát stb.)” (Uo.) Mivel a szerző mindig ragaszkodik a tényekből való kiinduláshoz, a gyakorlat szempontjaihoz, ez az eljárás csakugyan nem vezet az előzetes konstrukciókba való belegyömöszölés ismert veszélyéhez.

Összefoglalóan Bojtár leszögezi: „E módszer nagy előnye a nyitottság, hiszen hasonló vagy ettől merőben különböző, ezzel ellentétes metszeteket tetszés szerint bárki kikanyaríthat a közép- és kelet-európai irodalmakból vagy azok egy csoportjából. Remélem, hogy e tudományos-népszerűsítő könyvecske a fontosabb metszetek közül tartalmaz néhányat, s bizonyo-

san tudom, hogy a benne foglaltak sokszorosával egészíthető ki.” (16. old.) Ehhez legföljebb csak annyit tehetünk hozzá, hogy a „merőben különböző” vagy „ellentétes” metszettek alkalmasint nem szervesen oda-vetve kerülhetnek a szerző koncepciója mellé, hanem azt vagy megerősítve, vagy helyesbítve, vagy cáfolva: egyszerűen a – legalábbis megközelíthető – tudományos igazság kutatásának keretében.

A jelzett 16 minisszé sorozata voltaképpen két nagy részre tagolható. Az első nagy rész (a sorozat első 6 darabja) az általános történelmi helyzet fölvezetése, melynek érvényességét a második nagy részben (a sorozat további 10 darabjában) szorosabb irodalomtörténeti elemzések demonstrálják.

Az [1] *Megkésetttség, elnyújtottság, stíluskeveredés* című fejtegetés az elemzések tárgyául szolgáló két esztétikai korszak: a fölvilágosodás és a romantika fogalma kapcsán leszögezi: „Mind a felvilágosodásnak, mind a romantikának különböző terjedelmű fogalmi létezők, olyannyira, hogy pontosabb lenne többes számban beszélni róluk [...]; sőt, sok mérvadó vélemény szerint használatuk emiatt megtevesztő, s ezért kerülendő.” (17. old.) A klasszikus kanti értelemben vett fölvilágosodás – írja a szerző – Nyugat-Európában a XVII–XVIII. században volt, „[a] mi régióinkban vitatható, hogy egyáltalán lejajlott vagy zajlott-e” (18. old.); a romantika pedig ott 1815-ben, 1830-ban, legkésőbb 1848-ban lezárult, az elemzett régióban a nemzetállás folyamata kapcsolódik főleg hozzá, egyébként „másodlagos frissességű, több-kevesebb késéssel importált áru volt” (20. old.). A mindenütt jelen lévő megkésetttség kettős: egyrészt a Nyugathoz képest, másrészt egymáshoz képest is fáziseltolódások vannak. Ezek azután elhúzódnak egészen a XX. századig, s emiatt stíluskeveredések jönnek létre, nem pedig tiszta formák. Nos, bár 1815-öt megelőzően Nyugaton is talán inkább preromantikáról lehetne beszélni, az ottani lezárulási dátum tényleg mindenképpen 1848. Mindenütt másutt azonban (talán még Észak-Európában is) valóban a szerző által jelzett és jellemzett kettős értelmű megkésetttség érvényesül.

A [2] *A történelmi helyzet* című fejezet a korszak (fölvilágosodás és romantika) szempontjából döntő jelentőségének minősíti a független Lengyelország bukását. Valóban: a harmadik lengyel fölsoztás (1792) betetőzte azt a 400 éves folyamatot, amely a bolgár függetlenség elvesztésével (1393) kezdődött, s amelyben az ún. Köztes-Európa minden állama elveszítette vagy a szuverenitását, vagy az integritását, vagy mindkettőt. Korábbi fejlődésüket a környező nagyhatalmak gyöngesége tette lehetővé, azok megerősödésével viszont a kis államok nyomorúsága köszöntött be. Mint Bojtár írja: „Így jött létre az a légkör, melyben összekapcsolódott a nyers erőtlől való indokolt rettegés a mucsai taktikázással, rövidlátó esélyesséssel” (28. old.) – hogy ti. melyik nagyhatalomtól kaphatnak előnyöket a területi viták eldöntésében. Az ún. kongresszusi Lengyelország helyzete az egész térségre nézve jellemző: formálisan független állam, csak perszonálunióban Oroszországgal, de minden szuverén attribútuma csak látszat. „A hazugság keresztül-kasul áthatotta az életet” (31. old.). Magyarországra nézve ugyanezt így fejezte ki Széchenyi: „Statusviszonyainkban meg nem szűnő ellentétben van a de facto az ex principio-val” (idévezve 33. old.). Ez a kettős látás aztán szükségképpen vagy megalkuvó realpolitikához, vagy meggondolatlan lázadáshoz vezet. E helyzetből fakad továbbá „a nemzeti valóság hiánya” (35. old.): „Nyugaton a polgári nemzetállam szülte a nemzeti tudatot, s kísérte ezért a »büszke vagyok« érzése, míg nálunk a polgári nemzetállam hiánya hozta világra, s kísérte az »irigy vagyok« érzése, amiből logikusan következett azután az önáltatás, a »nemzeti karakter« feldicsérése.” (36. old.)

A következő két fejezet szorosabban összefügg. Miután a [3] *A nyelvpolitikai helyzet* című pont bemutatja, hogy az „egységes nyelvre és önálló államra törekvő népek” (39. old.) szerteszórva éltek, s különféle más nyelvekkel ütköztek, a [4] *Államnemzet – kultúr-nemzet* című pont a jelzett törekvés elvi nehézségeit ismerteti. A térségben a „francia” államnemzet (Montesquieu) és a „német” kultúr-nemzet (Fichte) mintáját „a pillanatnyi történelmi helyzetnek és érdekeknek megfelelően

váltakozva alkalmazták” (64. old.). Az alapvető mégis a kultúr-nemzet eszméje volt, amit Wybicki híres *Légiós dala* (a lengyel himnusz) így fejez ki költőileg: „Nincs még veszve Lengyelország, / Amíg mi élünk.” Világos, hogy ahol az állam elveszett vagy éppenséggel létre sem jött, a kultúr-nemzet eszméjének kell dominálnia. „Nyilvánvalóak ennek a felfogásnak az előnyei az országgal, állammal, intézményekkel nem rendelkező közép- és kelet-európai népek számára. De vannak beláthatatlan és iszonyatos következményekben megvalósult veszélyei is: a nemzet fogalma túlságosan szubjektíválódott, a törvény normái alól sokszor kicsúsztó érzelmi kérdéssé vált, hisz a nemzeti karakter, a kollektív »én«, a »mi« köréből bármikor ki is lehetett rekeszteni embercsoportokat.” (65–66. old.) Az asszimilációt úgymond csak tettető idegenek lesznek a fő ellenségek: így elsősorban az asszimilált (éppen az asszimilált!) zsidók.

Kár, hogy a szerző nem tér ki a két nemzetfogalom történeti alakulásának további vonatkozásaira, például Meinel klasszikus elemzése nyomán. Arra a tényre elsősorban, hogy az állami egységre alapozódó államnemzet is követelni kezdi előbb-utóbb az egységes nemzeti kultúrát (erről sokat tudnának mesélni például a franciaországi nemzetiségek), illetve hogy a kultúra egységére alapozó kultúr-nemzet is mindig előáll a maga politikai (állampolitikai) követeléseivel. Erről a szerző maga is ezt írja: „A kultúr-nemzetet a nemzetkarakter ideologikus eszméje szervezi egybe és kanonizálja: a fogalmat sajátos politikai színezetű normák építik körbe.” (62. old.) Mivel a fölgyorsított modernizáció követelményei nyomán mesterségesen jött létre, ezért válik veszélyeztetett és bizonytalan, „görcsös nemzettudattá” (63. old.). Nyelvi, helyesírási kérdésekből így politikai kérdések lesznek... Nemesi nyelv, paraszti nyelv, városi nyelv elválik egymástól (tipikusan pl. Litvániában: lengyel–litván–német/jid-dis; de ugyanígy Magyarország nemzetiségi területein is). A nyelvi zűrzavar szüli voltaképpen az egységes irodalmi nyelv utáni vágyat is – de nemcsak azt, hanem mellette még a „nemzetjelen” trónra emelését, valamint az ősi jogok, meseszerű elméletek hangozta-

tását. Az egyes országok fejlődésében a „fáziseltolódás” mi sem szemlélteti jobban, mint hogy nagyjából mikorra fejeződött be a modern irodalmi nyelv megteremtése, s ennek nyomán mikor jelentkezett az első igazán jelentős író és a romantika, vagyis mikor zárult le a szűkebb értelemben vett felvilágosodás” (76. old.).

Az [5] *Felvilágosodás vagy nemzeti újjászületés?* című fejezet szorosabb értelemben is exponálja és részletesen demonstrálja, hogy a térségben már a fölvilágosodás korszakát és eszmévilágát is a nemzetté válás (az önálló nemzetté válás) problémái befolyásolják – ami azután a romantikában még erőteljesebben jut érvényre. A fölvilágosodás egyik alapeszméje, az egyén önállóságának, szabadságának, tudatosságának eszméje ezért szükségképpen háttérbe szorul. „Mi az oka nemzeti és egyéni sorsok ilyen kuszaságának, a sok félbemaradottságnak, kialakulatlanságnak, töredékességnek? A válasz kurtára fogva az, hogy Közép- és Kelet-Európában nemzet és személyiség nem egymást támogató, harmonikusan formálódott, hanem gyakran egymás ellenében, nemegyszer a megsemmisüléssel fenyegetve egyik a másikat.” (83. old.) Egyéni és nemzeti szabadság ellentétében itt mindig a nemzeti eszme gyúrta maga alá az egyéniséget (vö. Kölcsey: „A haza minden előtt!”); nem az individuum, hanem a kollektívum a fontos. Maguk az írók is aggódnak, eleget tesznek-e a tőlük elvárt nemzeti „szolgálatnak”; tipikus (mintegy önmaga paródiájaként ható) példa erre Mácha kollektivistá dedikációja az individualista *Májushoz*.

Az első nagy részt lezáró fejezet – [6] *Az orosz különút* – rámutat, hogy az újkorban fölemelkedő és éppen a tárgyalt korszakban nagyhatalommá emelkedő, bár társadalmi viszonyait tekintve elmaradottabb, de szuverenitását csaknem folyamatosan megőrző Oroszország nemzeti jellegzetességei radikálisan eltérnek Köztes-Európától. A nemzeteszmé itt ugyanis nem frusztrált jellegű. Egyén és közösség ellentéte itt „polarizálódhatott a maga meztelenségében”: így cél lehet viszszaeszközíteni az „elnyomó államrezont” (102. old.), bár ugyanakkor az egyéni szabadság hirdetői is „hazafiasan” azo-

nosulnak a cári birodalom érdekeivel – Puskinról és Lermontovtól Gogolig és Dosztojevszkijig. A kultúrában másutt a „nemzeti színház” például nagy szerepet játszik, de Oroszországban, a Nyugathoz hasonlóan, az udvari színházból nő ki az a színházi kultúra, amely az orosz dráma kifejlődésének alapja lesz. Még fontosabb, hogy a regény műfajának kialakulási föltételei, a „nagy társadalmi tér és hosszabb történelmi idő” (104–105. old.), itt megvannak. Még a sajátos orosz frusztráltság, az egyéni „feleslegesség” elleni küzdelem is csak eleinte központi téma, mert később „olyan hősekkel találkozunk, akik az emberiség ügyét képviselik”: e világlátás szerint ugyanis „van egyetemes törvény, és az ember dolga, hogy ennek a törvénynek megfeleljen” (109. old.). E jellemvonást a fiatal Lukács annak idején gyakorta hangsúlyozta (magyar) kultúrkritikai írásaiban.

A második nagy rész négy szorosan egybetartozó fejezettel kezdődik. A [7] *A nyelvújítás* rámutat, hogy a térségben ez a kérdés a fölvilágosodás és a nemzeti érdek találkozása volt a klasszicizmus szellemében: nyelvtanok és szótárak, folklórgyűjtemények és fordításirodalom alapozza meg az irodalmi fejlődést. Ugyanis, mondja [8] *A nyelv előtti irodalom*, irodalmi nyelv híján csak „előirodalom” lehetséges (127. old.). A fölvilágosodáshoz kapcsolódó irodalmi stílusról szól a [9] *A klasszicizmus* című pont, amely az általános vonások mellett bemutatja az itteni sajátosságokat is: az ősi múlt központi kérdés lesz, nemcsak megszépítés, de hamisítás tárgya is (ősi nemzeti énekek, történeti eredetmitoszok misztifikációi). Végül ehhez kapcsolódik a [10] *A szentimentalizmus* című pont is, mivel a szentimentalizmus (avagy preromantika) „nem tagadása, hanem sokkal inkább folytatása-kiegészítése a klasszicizmusnak” (145. old.). Az összefüggés két oldala, hogy a klasszicizmus a társadalmi érzelmek konvencionális kifejeződése, a szentimentalizmus viszont az egyéni érzelmeké.

A következő korszakkal, a romantikával több fejezet is foglalkozik. Elsőként a [11] *A romantika* című. Ez megállapítja: „A romantika a közép- és kelet-európai irodalmak első nagy

összefoglalása.” (167. old.) Mégpedig mind esztétikai, mind társadalmi-nemzeti vonatkozásban. Ám a hangsúlyokat nem az esztétikai, hanem a nemzeti vonatkozásokra helyezik. „A romantikus történetfilozófia és irodalom a kollektív és egységes személyiségként felfogott nemzet köré egész eszmerendszert épített: a nemzetvilágot, amelyben a legfőbb transzcendencia, Isten helyét a nemzet eszméje foglalta el.” (187–188. old.). A legjellegzetesebb példa, amikor Mickiewicz *Ősöke* („a világirodalom e talán legromantikusabb műve”, 192. old.) egy helyen Lengyelországot a megfeszített Krisztusként vizionálja.

E fejezet folytatása azután először is a [12] *A romantika felbomlása* című pont, amely rámutat, hogy a szorosabb értelemben vett romantika felbomlása után elemei tovább élnek, s ezt konkrétan bemutatja egyrészt a [13] *A világdramma. Madách Imre és Zygmunt Krasiński* című pont, „a romantikából kiszakadt romantikus meteorpáros” (205. old.) alkotásainak elemzése, akiknél a nemzet eszméje formálisan hiányzik ugyan, de „a leghangsúlyosabb pontokon elő-előbukkan” (216. old.); és a [14] *A kiátkozott költők: Cyprian Norwid és Mihail Eminescu* című pont, a forradalmi és függetlenségi remények meghiúsulása után föllépő reménytelenség bemutatása. Tulajdonképpen folytatás a [15] *A történelmi regény* című pont is, bár inkább a romantika elsőkélyesedése volt ez a műfaj, amelyben „a jelen frázissá koptatott eszményeit egyszerűen a múltba helyezik” (255. old.). A szerző éleslátó elemzésekkel mutatja ki, hogy itt ténylegesen nem is „valódi” történelmi regényekről, hanem kalandregényekről, ifjúsági regényekről van szó – melyek ilyenként a mai napig hatásosan (például filmfeldolgozások által is megerősítetten) funkcionálnak, s alakítják a – hamis – történelmi köztudatot.

A térség és a korszak igazán reprezentatív műfaja a következő fejezet – [16] *A „klasszikus” nemzeti líra* – elemzéseinek tárgya. Ennek értékei a romantika és a realizmus bizonyos elemeinek egyesüléséből származnak – amennyiben egyáltalán lehet „realista” líráról beszélni. A szerző szerint bizonyos értelemben igen: „Ahhoz,

hogy realista líráról beszélhessünk, a történelmi realizmusfogalom helyére valamiféle esztétikai realizmusfogalmat kell becsempészni. Ezt teszi minden »naiv« olvasó, aki valóságúnak talál valamely lírai verset, s ezt teszik az »örök realizmus« elméletének könyvtárnyi fejtegetést összeírt hívei is.” (264. old.) A szerző igencsak ritkán érint esztétikai kérdéseket, a magam részéről azonban figyelemre méltónak találok, amit a naiv olvasók és a realista esztéták nézőpontjának egybeeséséről mond. Egyébként nem esztétikai, hanem irodalom- és eszmetörténeti összefüggések fölmutatása a dolga. És ezeket plasztikusan megkapjuk: „Az igazsághoz azonban az is hozzátartozik, hogy a romantikából a realizmusba átvezető történelmi út során az egész irodalom hangnemében érzékelhető bizonyos lassú átalakulás; a mindkét irodalmi irányzat alapját szolgáló liberális eszmerendszerben a nemzeti eszmet fokozatosan a társadalom demokratizálásának gondolata váltja fel, szorítja ki. A valóságban lezajló változások tükrékként, melyek végül is a pozitívizmus kinkeserves győzelméhez vezetnek Közép- és Kelet-Európában is, a művészet egésze prózaibb, tárgyiasabb lett.” (270. old.)

Ez utóbbi gondolat folytatódik az *Összegzés helyett* című rövid, ám annál hangsúlyosabb utószóban is. Itt a szerző két megjegyzést tesz. Az egyik: utalás arra, hogy a felvilágosodás és a romantika nemcsak pozitív jelentésű; negatív oldala is van (l. Horkheimer–Adorno, illetve Carl Schmitt). A másik: valamiféle mérleg készítése. „[M]iként lehetne megvonni a közép- és kelet-európai irodalmak mérlegét a tárgyalt időszakban?” – teszi föl a kérdést, és így válaszol: „Talán azt mondhatjuk: elsősorban a mozgékony, a pillanatot megörökítő líra révén – így részint mindjárt a nyelv történetébe is zárkozva – sikerült feláldozni a goethei értelemben vett világirodalom térképére, de nem tudtak ott állandó helyet biztosítani maguknak.” (278. old.) Itt és most valójában azonban csak a köztes- („közép”-) európai irodalmakról van szó, ugyanis az orosz irodalomra (Dosztojevszkijre, Tolsztojra, Csehovra) ez a megállapítás nyilvánvalóan nem vonatkozik. De

Bojtár szerint van egyetlen kivétel, egyetlen abszolút világirodalmi nagyság a köztes-európai térség irodalmában is, mégpedig a *Švejk*, „amely a tágran értelmezett felvilágosodás mindkét eszményének: a szabad személyiségnek és a népek békés családjában boldogan élők független nemzetnek a csődjét ábrázolja” (uo.). Bojtár zseniális meglátása szerint Švejk „mintává vált, olyan sorstípussá, örök emberi magatartásmodellé, mint Odüsszeusz, Don Juan vagy Faust. Ezt adtuk Európának, a világnak: a švejkséget, a túlélés művészetét, a Történelem átrázásának tudományát” (278–279. old.).

Hát igen. „Hazát és népet álmodánk” – írta annak idején a költő. A túlélés művészetére kellett ébrednünk. És hogy mit lehet tenni ezzel a kiábrándító realitással, arra nézve leginkább talán (Bojtár Endre remélhető egyetértésével) e klasszikus mondat kíváncsok ide: „Hetet bele, mint Szarajvóban!”

LENDVAI L. FERENC

Devescovi Balázs: Eötvös József (1813–1871)

Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 335 old., 2500 Ft (Magyarok emlékezete)

Devescovi Balázs Eötvös-monográfiája annak az irodalomtudományi hagyománynak az égiske alatt fogant, amely a recensensből mindig is nagy tiszteletet és helyenként őszinte csodálatot váltott ki. Történt ugyanis, hogy boldogult egyetemista koromban egy jól értesült csoporttársam arról gyözködött – persze némi fatalizmustól sem menten –, hogy az irodalomtörténeti szakma végső soron csupán az idő függvénye, mert minél öregebb az ember, annál többet olvas, így aztán a sok olvasott anyag összeállhat benne egyetlen egészé. Persze ezt már akkor is némi kétellyel fogadtam (meg ugyebár a magam felületessége és lustasága is önvédelemre készítetett), és mintha az azóta megismert módszertani-elméleti megfontolások sem igazolnák. Mégiscsak csodálattal tudom

szemlélni az olyan munkákat, amelyek a mindentudást, valamennyi ismerhető adat tudását célozzák meg: a múlt megismerhetőségének csodálatos utópiáját ígérik, a magamfajta hinni akaró olvasót a múlt nagy eseményeinek tanújává és a múlt nagy férfiúinak közvetlen ismerősévé avatják.

Ki ne szeretne ismerősévé válni a XIX. századi magyar politika és kultúra talán legnagyobb figurájának, Eötvös Józsefnek? (Egyébként a tárgya iránt láthatólag elkötelezett szerző maga közvetlen kapcsolatot létesít főhősével, amikor például a 254. lapon így ír: „És szegény feje [kiemelés – M. R.] számtalan napon csak annyit rögzített naplójába...”)

Devescovi könyve minden várakozásom ellenére sem varázsolt át a XIX. század közepi világba, ugyanis igen nehezen olvasható mű, mely folyton kizökkent abból a révületből, amely ehhez az időutazáshoz szükségeltetik. A könyvvel kapcsolatban a legfőbb problémám az volt, hogy vajon kinek is szól. A könyvsorozat (magyarok emlékezete) és az első fejezetnek a sorozatcímre utaló ars poeticája („Munkám fő célja Eötvös József életútjának elővezetésével felfrissíteni egy kissé a magyarok emlékezetét” [9. old.]) a magyarok nevezetű, nyilván azonos kulturális identitású olvasókra számít, vagyis a szó igen nemes értelmében vett tudományos ismeretterjesztő műfaj (sajnos az irodalomtudományból mára szinte teljesen kiveszett) hagyományához csatlakozik. A második fejezet címe is azt sugalmazza (*Amit Eötvös Józsefről mindenkinek tudnia illene* [10. old.]), hogy Devescovi összefoglalja és áttekinthető, érthető és élvezetes nyelven megosztja velünk, az Eötvös-filológiában járatlan, de érdeklődő magyarokkal az irodalomtudomány műhelyeiben Eötvösről kikristályosodott tudást. (Szerintem erre igen nagy szükség volna, például az irodalomtanárok friss ismereteket szerezhetnének a legújabb kutatásokról. Legutóbb a Korona Kiadónak volt ilyesfajta próbálkozása, de a könyvsorozatok mellett fontos volna egy ismeretterjesztő folyóirat, honlap stb. létrehozása, a történettudományban már bevált *Historia* vagy *Rubikon* mintájára.) A könyv jegyzetelési technikája is azt sugallja, hogy nem szigorú tudományos elvá-

rások szerint készült: egyáltalán nincsenek benne jegyzetek (egyébként ez a „Magyarok emlékezete” sorozat sajátja), noha nagyon sűrű idézetháló szövi át a szöveget. Szűrőpróbaszerűen megszámloltam, és átlagosan 14-16 sor idézet jut az átlagosan 32 soros oldalakra, vagyis a könyv mintegy 40-50 százaléka idézet.

Devescovi idézéstechikája amúgy is tanulságos. Általában háromféle idézetet alkalmaz: 1. saját vélemény alátámasztására szolgáló forrásértékű szöveg; 2. cáfolandó szakirodalmi megállapítás; 3. a narrációba szinte észrevétlenül belesimuló, azt tovább szöví vendégszöveg.

Devescovi forráskezelése korrekt, de nem problémamentes. A választott módszernek megfelelően (rekonstruálni Eötvös életének mégoly apró momentumait is a korabeli valósághoz híven) a szerző forrásait kritikával illeti, és az egyes elbeszéléseket másokkal szembesítve igyekszik belőlük kinyerni az adatot: a „városi legendákat” (19. old.) lecsupaszítani valamiféle elbeszélés nélküli lényegre. Nem akarom előszámlálni azokat az elméleti kételyeket, amelyek ezzel kapcsolatban mind az irodalomtudományban, mind pedig a történettudományban mára már közhelynek számítanak (hiszen ezekkel nyilván a szerző is tisztában van), hanem elfogadva a módszer létjogosultságát, néhány felmerülő kétségemet osztanom meg az olvasóval. Vajon egy kulturális jelenség szempontjából (mint amilyen maga Eötvös József, aki, bármennyire szeretnénk is, nem tud személy lenni, vagyis nem a valóság egy darabja) mi tekinthető adatnak és mi nem, illetve ki és milyen szempontok alapján dönt egy információ adatjellegéről. Devescovi például a gyermek Eötvös küldetés tudatának forrását tárgyaló Eötvös-életrajzok kapcsán megjegyzi, hogy mivel az anekdoták Eötvöshöz valóban közel álló emberektől származnak, „csakugyan komoly bajban van, aki egyértelműen tisztázni szeretné, mennyi igazságtartalma lehet az Eötvös-életírások anekdotikus részleteinek” (20. old.). Persze, akinek ez a vágya, hát tisztázza, de miért is értékebb az a tudás, amely tisztázta, hogy az anekdoták nem igazak, mint az a tudás, amely az anekdotáknak az Eöt-

vös-életrajzok elbeszélésében betöltött szerepével foglalkozik?

Amikor először kezdtem olvasni Devescovi könyvét (bevallom: kétszer futottam neki), megörültem, hogy a szerző szakít azzal a visszatitáson és igazoláson alapuló módszerrel, amelyet már elég jól ismerünk, és Eötvöst nem személyként, hanem kulturális jelenségként mutatja be, mégpedig éppen úgy, hogy bemutatja, elemzi a legkülönbébb elbeszéléseket, amelyek Eötvös életrajzával, jellemével stb. kapcsolatban megfogalmazódtak, s ezeknek az elbeszéléseknek a metszéspontjaként határozza meg az Eötvös-jelenséget. Sajnos azonban gyorsan le kellett számolnom ezekkel az illúzióimmal, és maradt a XIX–XX. század fordulóján kikristályosodott (és akkor igen magas színvonalon művelt) tudományos módszer. A továbbiakban – mivel magam is használom, és igen nagyra tartom, ha nem művelem is ezt az irodalomtudományos irányt – azon kezdtem tőprengeni, miért ennyire erős ez a narratíva ma is, amikor ezer oldalról éri támadás.

Azt gondolom, hogy ennek kultusz-történeti oka van. A rekonstruktív filológiai gyakorlat kialakulásának ideje ugyanis egybeesett a magyar nemzeti kultúra diadalmas intézményesítésének folyamatával. (Gondoljuk meg, hogy Riedl pozitivistá mintaműve Aranyról akkor születik – 1887 –, amikor az Arany János körüli nemzeti kulturális diskurzus kizárólagos és hivatalos kurzussá válik.) Ennek az intézményesülő és ideológiává csontosodó nemzeti kultúrának szüksége volt olyan hősökre, akiknek az alapító atya funkcióját tulajdoníthatja: ezeknek a hősöknek a megrajzolásához pedig egyfajta profán hagiografikus irodalom jött létre, amely a legapróbb részletekig igyekezett tisztázni és igazolni, legitimálni és kultusz tárgyává tenni az adott alapító atya életének minden mozzanatát. Nagyon furcsa kettősséggel szembeüthetünk ennek a korszaknak a praxisában, hiszen a pozitivistá módszertan egyfajta elbeszélésmentes, tárgyias tudás eszményét fogalmazta meg, miközben a cél az egyes hősök kultuszának ápolása és őrzése volt. (Ezért válik minden kicsi információ fontos adattá Eötvössel kapcsolatban. Persze azért meg kell

hagyni, hogy Devescovinak nehezebb dolga van Eötvössel, mint mondjuk annak, aki teszem azt Petőfi életrajzát rekonstruálja, hiszen Petőfi mégiscsak mélyebben beleágyazódott a magyarok emlékezetébe...)

Ez a kulturális hagyomány a nemzetállam eszméjét és eszményét szolgálta, ahogyan a nép-nemzeti irodalmi kultúra is a nemzetállam ideológiájává vált, de ezzel egyben el is veszítette kulturális státusát, azaz nem a lehetséges olvasóknak a világban való eligazodását szolgálta az élet legkülönbébb eseményeivel kapcsolatban (születés, élet, halál, szerelem stb.), hanem önmaga létének állításába merevedő, tautologikus dogmává vált. Az irodalomtörténeti tevékenység ennek a nemzeti ideológiának a szolgálatában ruházódhatott fel azzal a presztízzsel, amelynek semmivé válását manapság oly egyértelműn diagnosztizálhatjuk. Ugyanis az ideológiaként felfogott nemzeti kultúra éppen azt a nemzetállami hátteret veszítette el mára, amelyet annak idején (a maga idejében történetileg igazolható és érthető okok miatt) szolgált. Ezzel együtt az irodalommal való történeti foglalatosság elveszítette kultikus megalapozottságát is, amely az igazolás és őrzés papi hagyományából fakadt. Reményeim szerint persze a nemzeti önazonosság problematikája a globális világban új dimenziókban értelmeződik újra (lásd a nemzeti szittya-magyar szubkulturális jelenségek hihetetlen vonzerejét és reneszánszát), és úgy gondolom, hogy a nemzeti irodalom és történelem kutatásának ebben lehet új feladata, hogy például ne feltétlenül a sumér–magyar kutatások sajátítsák ki a nemzeti kulturális identitás újratevésének diskurzusát. Amennyiben az irodalomtörténet újra akarja definiálni önmagát, reflektálnia kell erre a talaját vesztett módszertani hagyományára és kultikus-ideologikus hátterére (szerintem ezt a szembenézést sokban szolgálja Dávidházi Péter Toldy-monográfiája, vagy S. Varga Pál nagyszabású munkája a nemzeti „költészetéről”), amely egyben önnön legitimitációját is magában foglalta, és az ideologikus merevségtől meg kell szabadulnia mind stratégiai céljaiban, mind pedig követendő módszertanában. A vizsgált irodalomtörténeti

anyagot újra kultúraként kellene fel-fogni, ami a nemzet (itt és most: a magyarul olvasó emberek közössége) egyes tagjainak olyan tapasztalatokat közvetít, amelyek segítenek megoldani, elviselni, átgondolni stb. a saját életükben felmerülő problémákat. Ez természetesen a szövegekön átrendeződésével jár (pl. inkább *A karthauzira* fókuszálódik a figyelem, mint *A falu jegyzőjére*), és előfordulhat, hogy háttérbe szorulnak azok a szerzők és művek, amelyek csupán a nemzet autodeiktikus és tautologikus ideológiáját szolgálták. Ekkor az irodalomtörténész feladata már nem a kialakult és szent kánon sértelettségének és érinthetelenségének őrzése a Nagy Nemzeti Panteonban, hanem bizonyos szövegek, szerzők, jelenségek értelmezésére, újraolvasására vonatkozó szakszerű javaslatok megtétele. Mondjuk az olyan életrajzi esemény, mint az, hogy Eötvös *valóban* gyakran meglátogatta nagyszüleit Sályon (101. old.), csak abban az esetben válhat irodalomtörténeti adattá, ha arra világít rá, hogy a XIX. században a nagyszülőkhöz fűződő érzelmi és egyéb viszony miféle modellálható és így – az idegenségénél fogva – tanulmányos narratívaként prezentálható. Így persze sokkal nagyobb jelentőségre tesznek szert azok a Devescovi által visszatitítani kívánt „városi legendák”, mindenféle narratívák az egyes szerzőkkel, jelenségekkel kapcsolatban, ugyanis nem az igazságértékük számít, hanem az a mód, ahogyan elbeszéli saját tárgyukat, amely sokat elárul saját korokról.

Ezek az elbeszélések sokkal inkább reprezentálják a kor viszonyát, mondjuk ahhoz, hogy miként értelmeződött a jellem vagy a hivatástudat stb. kérdésköre, mint az az egyszerű tény, hogy igaz-e az elbeszélte esemény vagy sem.

Itt visszajutottam ahhoz a fentebb már érintett problémához, hogy mi számít történeti szempontból adatnak, és mi nem. Szerintem annak a kimondása, hogy *ekkor* és nem pedig *akkor* kezdte építtetni Eötvös a Karthauzi-lakot, történeti szempontból tökéletesen irreleváns. Ha az irodalom vagy a kultúra történészeként közelítünk az adott jelenséghez, akkor az lehet elemzésünk izgalmas tárgya, hogy egyáltalán miért

is épült ez a lak, ugyanis ez a mítosz és valóság, önéletrajziaság és fikcionalitás problémakörét gazdagítja és helyezi új megvilágításba – akár a regénnyel kapcsolatban is. Így azok az olvasók, akik a regény megszületését ehhez a lakhoz kötik, és ott újra elolvassák a művet, inkább önmagában is érdekes kulturális jelenségként értelmezendők, semmint tudatlan áldozatokként (238. old.). Miért okoz nagyobb örömet a legendák lerombolása, mint elemzése? Az igazság birtokába jutni nyilván hatalomszerzéssel jár: aki birtokolja a tudást, alakítja a múltat és a jelent. Csakhogy ez a hatalmi pozíció szintén talaját veszti, és egyben régen nagyon szűk körre redukált önmítosza az irodalomtudósok céhének, amely – ha nem frissül valamiféle új legitimációs elbeszéléssel – egészen egyszerűen maga alá fogja temetni a szakmát. (És akkor bizony mindannyian Hites Sándor nagybecsű szavaival fohászkozhatunk: „Istenem, csak a nyugdíjig tartson ki a szakma.”)

Ráadásul a mindentudás ódiума olyan hatalommal jár, amely a tudás birtokosát saját kulturális közege fölébe emeli (lásd fentebb a papi funkcióra tett utalást), és megakadályozza a vizsgált anyag, jelenség, szöveg kulturális pozicionálását. Az igazság megállapítása, a valóság kritériumainak birtoklása ugyanis arra irányul, hogy eldöntött, mozdulatlan és zárt rendszerben határozza meg az adott kulturális jelenségeket, amelyek így zárt ideologikus építményt alkotnak létrehozójának szigorú felügyelete alatt. Ezzel persze a kutató mindig kívül, felül tudja magát a saját vizsgálati tárgyán is – hiszen egyébként elveszne az objektivitás olyannyira vágyott mítosza is –, vagyis azt mindig befejezett, lezárt történésként kell elgondolnia. Holott kulturális értelemben az irodalomtörténet éppolyan részese az adott hagyománynak, mint akár a vizsgált szerző maga, hiszen épp munkájával eleveníti fel a közösségi emlékezetet, a múlttól való beszéddel (akár tévedésével is!) teszi élővé a hagyományt magát.

Devescovi könyvének narrátora a fenti ideologikus modellhez igazodik, legalábbis a könyv idézeteinek második típusa erre enged következtetni, amikor is a cáfolandó, ostoba kijelentéseket emeli be a műbe, de amelyeket

szerencsére (a magyarok szerencséjére) egyszer s mindenkorra helyrerak. A könyv olvasása során valahogyan folyamatosan frusztrált, hogy minden igyekezetem ellenére rettenetesen nehezen tudom befogadni az olvasottakat, vagy ha sikerült is áttekintnem a hibás és a valós adatok közti különbségtevéseket, azon nyomban kiment a fejemből az egész. (Persze ez nem a könyv hibája, hanem az én gyengeségem jele.) Aztán rájöttem, hogy azért van így, mert az az elbeszélés, amellyel itt szembesülök, nem a monográfiák (különösen nem a nagyobb közönség figyelmére számító monográfiák) jellemzője, hanem azon kisebb cikkeké, közleményké, amelyek többnyire az „adalékok”, „újabb adatok” (al)címmel jelentek meg a folyóiratokban. Vagyis Devescovi könyvének jó része ilyen „kisebb közlemények” sorozataként fogható fel, amelyek egy-egy részprobléma aprólékos filológiai, könyvészeti tisztázását nyújtják. Ezt azonban már hibaként vagyok kénytelen felróni a szerzőnek, ugyanis ha nekünk, nem szakértő olvasóknak szánta művét, akkor ránk csak az eredmények tartoznak, és a levezetés fáradságos folyamatát tessék a saját szakmai berkeken belül elvégezni. (Ebben az esetben az eredmény a könyv végén összegzett kronológia formájában rendelkezésünkre is áll, de akkor meg minek elolvasni az egész monográfiát?) Ebben a formájában ugyanis a könyv tökéletesen követhetetlen és élvezhetetlen, persze idézhetném a régi viccet, hogy nem is szórakozni vagyunk itt, de ebben az esetben a befogadás (számomra) súlyos nehézségei akadályozzák a könyv céljának elérését, tudniillik a magyarok emlékezetének frissítését. Ugyanis, ha engem kérdeznek, hogy miről is van szó a könyvben, nagyjából csak annyit mondhatnék, Woody Allent parafrázálva, hogy Eötvös Józsefről.

A könyv idézetei harmadik típusát azoknak a tekintélyeknek a szövegei alkotják, akiknek a szavait kölcsönvéve Devescovi elbeszéli az Eötvös-diskurzust – már amennyiben nem talál valami feltételen cáfolandó tévedést bennük. Nem tudhatjuk, miféle viszony fűzi a könyv narrátorát a citátumokban foglaltakhoz, hiszen egyszerűen csak olyasfajta fordulatokkal

vezeti be őket, mint „Bódy Pál összefoglalásában” (143. old.), vagy „Fenyő István jelzi” (141. old.), „Wéber Antal állítása szerint” (76. old.) stb., amivel önmagában nincs baj, csak hogy az idézett passzust nem követi semmiféle kommentár, kiegészítés, ellenvetés, sőt többnyire magyarázat sem. Sőt még csak nem is Devescovi valamely állítását alátámasztandó bukkannak fel. Azaz minden további nélkül belesimulnának a narrációba, ha nem jeleznék a határaikat idézőjel. Ezt a gyakorlatot nagyon különösnek találom, ugyanis ha jól tudom, ezt hívják kompilációnak, s ezzel kapcsolatban még akkor is súlyos vádat kell megfogalmaznom, ha a szerző nagyon becsületesen jelzi a gondolatok idézet voltát (bár a jegyzetelés hiánya most még problematikusabb lehet). Ennek a különös praxisnak két magyarázatát tudom adni: 1. Devescovi ironizálja – egyfajta posztmodern tréfaként – a monográfiát mint műfajt azzal, hogy jelzi: a monográfia objektivitásigénye az eddig kikutatott (és nem cáfolható) igazságok újramondását igényli (hiszen valami vagy igaz, vagy sem, középső út nincs), és összeolozva a szakirodalmat csakis ismétlésként jöhet létre egy „új” könyv.

A 2. – már sokkal rosszindulatúbb – magyarázatom szerint a szerzőnek egészen egyszerűen semmiféle mondanivalója sincs az Eötvös-életmű nagyobb részéről, a könyv csak néhány új életrajzi adat bemutatására szolgál. (De akkor meg végképp nem értem, miért nem a szaklapok megfelelő fórumain, az ott szokásos formában.) Itt hadd fogalmazzam meg értetlenségemet ezeknek az új adatoknak a státusával kapcsolatban. A szerző a 9. lapon azt állítja: „a rendelkezésemre álló, ám elfeledett vagy figyelmen kívül hagyott, illetve – mivel friss publikációk – ez idáig fel nem használt források, valamint Plósz Katalin Georgia nővér által feltárt, eddig ismeretlen életrajzi adatok segítségével igyekszem tisztába hozni, már amennyire csak lehetséges, az életrajzot.” A mondat több elemében is enigmatikus, ugyanis sem később a szövegből, sem a bibliográfiából nem nagyon derül ki, hogy miféle forrásokról (lelőhely, jelzet stb.: hogy ellenőrizhető legyen) van szó, illetőleg az említett nővér milyen for-

mában bocsátotta a szerző rendelkezésére a kutatásait. Ez így súlyos szakmai hibának látszik, hiszen a könyv névma szerzője interpretációja szerint éppen az új adatok felhasználásában állna, illetőleg Plósz Katalin Georgiával szemben elkövetett szakmaetikai mulasztásnak tűnik. (Persze nyilván szíves szóbeli, vagyis személyes közlésről és felhatalmazásról lehet szó, de ezt akkor tessék világossá tenni valamilyen formában.)

A könyv stílusa – Devescovi korábbi munkáinak ismeretében – meglepően kiegyensúlyozott és tárgyyszerű. Érdekes jelenség a túlzás stilisztikai eszközének gyakori alkalmazása, ami a szerző által elvégzett – egyébként őszintén nagy elismerést érdemlő – munka romantikus heroizálásaként hat: „egy fejezethez legfeljebb mérhetetlen nehézségek árán lehetséges egyetlen lényeges elemet keresni.” (180. old.) Csak egy helyen találkoztam egy „feltételezhető” igealakkal (53. old.), amely nagyon választékos ugyan, de már Vitray Tamásnál is modorosnak hatott. Talán egyetlen többé-kevésbé értelmetlennek ható – persze ha akarom, értem – mondat találok a 99. lapon: „A több munkán történő párhuzamos dolgozás koncepciója révén megtalálni vélt biztos talaj azonban hirtelen elveszik lábunk alól...” Azok a bakik, amelyek mindenkinél előfordulhatnak, és nyilván a munka hevületének köszönhetik létük, kifejezetten üdítően hatottak fáradt elmémre, mint például „Dufey jelentős pálfordulatokat követ el” (173. old.).

Összefoglalásul: Devescovi könyve szemmel láthatólag irigylésre méltóan nagy anyagot megmozgató munka, amely már önmagában is őszinte elismerést kell hogy kiváltson belőlünk, ráadásul a szerző tárgy iránti elkötelezettsége csak további dicséretet érdemel. Ugyanakkor azt is meg kell mondani, hogy a mű súlyos aránytétvesztésnek lett az áldozata: sokkal többet ígért, mint amennyit teljesített, ugyanis a feltáró jellegű filológiai munkának a tétje az (és erre azért van pozitív példa az irodalomtudományi berkeken belül, például e sorozat Madách-monográfiája is ilyen), hogy vannak-e olyan adataim, amelyek jelentősen képesek árnyalni, netán

megváltoztatni az eddig kialakult tudást az adott szerzőről. Devescovi adatai szerintem semmilyen szempontból sem módosítják az Eötvös-képet, legfeljebb adalékok, ráadásul a szerző alig kínál (talán *A falu jegyzőjével* kapcsolatos meglátásain kívül) olyan új szempontokat, amelyek arra ösztönöznének minket, magyarokat, hogy újra elővegyük Eötvös bármely művét.

Sajnos a könyv így a magyarokat biztosan nem fogja emlékezésre serkenteni, márpedig felejteti magunktól is tudunk.

MILBACHER RÓBERT

Borgos Anna: Portrék a Másikról

ALKOTÓNŐK ÉS ALKOTÓTÁRSOK A
MÚLT SZÁZADELŐN

*Noran, Budapest, 2007. 411 old.,
3499 Ft*

Kinek a másikja? Talán hangsúlyoznunk sem kell, hogy a Borgos Anna által „nőiszerep-stratégiáknak” nevezett jelenségcsoport történeti anyagon végzett feldolgozása nálunk jóformán szűz terepnek nevezhető. Nem mintha az elmúlt másfél évtizedben nem születtek volna fontos tanulmányok, sőt egész kötetek a női irodalomról vagy a feminista nézőpont lehetőségeiről az irodalomtudomány vagy a kritika területén. A *Portrék a Másikról* jelentősége (és egyúttal sebezhetősége) abban áll, hogy egyszerre igyekszik az elvi-elméleti általánosságok és az individuális „esetek” leírásának szintjén mozogni. Merész vállalkozás ez, hiszen a két sík összekapcsolása mindig megkérdőjelezhető, és Borgos Annánál sem mindig problémamentes. Ugyanakkor tiszteletre méltó és mindenekelőtt sokkal izgalmasabb célkitűzés, mintha megmaradt volna a „majdnem tisztán” teoretikus fejtegetésnél, vagy a „majdnem tisztán” konkrét eseteleírásnál, mint a hasonló célú tanulmányok többsége.

A *siker*es női szerep kialakításának lehetőségeit a pszichoanalízis és az irodalom terén vizsgálja a szerző. A két fejezet sem terjedelmében, sem

tartalmilag nem szimmetrikus, nem állítható egyértelmű párhuzamba egymással, noha Borgos Anna meggyőzően mutat rá kapcsolódási pontjaikra. A bemutatott magyar analitikusnők végül több-kevesebb sikerrel megvalósították magukat a gyógyítás területén, még ha személyes életútjuk viszontagságos volt vagy tragikusan végződött is. A második rész viszont eleve „az irodalom határán mozgó” női életutak elemzésére vállalkozik. (Kafka Margit az egyedüli kivétel, róla, illetve inkább „recepciójáról” azonban még az első fejezet végén esik szó.) A különbség a napnál is világosabb, ha egymás mellé helyezzük ezt a két szót: „pszichoanalitikus(nő)” és „írófeleség”. Az elnevezés az első csoportba tartozók esetében a szakmai teljesítmény értékelése nélkül is egyfajta sikerre utal: analitikusok akartak lenni, és azok is lettek. Az „írófeleség” megjelölés viszont azt sugallja, hogy ezeknek a nőknek esetlegesen meglévő irodalmi tehetségük ellenére sem sikerült íróvá (írónővé) válniuk. Ezért hangsúlyozom, hogy Borgos Annát nem egyszerűen a női szerepek, hanem a társadalmi elismerést, tehát a *siker*t is biztosító női életutak esélyei érdeklik.

A bevezetőben „pszichobiográfiai elemzéseket” helyez kilátásba a szerző, amelyek megmutatják a tanulmányozott egyén előtt álló szubjektív és objektív lehetőségeket, valamint azokat a kényszerpályákat, amelyeket csak ritkán és nagy nehézségek árán kerülhetnek el. (Leginkább azonban sehogy, sejteti Borgos Anna.) A szubjektív tényezők között persze a szerzőnek mindenekelőtt a *tehetség* és a *kreativitás* fogalmát kell tisztáznia. Hogyan dönthető el, hogy egy „akadályoztatott társadalmi csoport tagja” – vagyis adott esetben egy nő – a társadalmi kényszerek, vagy pedig hiányzó tehetsége miatt nem tudott kibontakozni egy bizonyos területen? Borgos Anna jól látja, hogy mindama fogalmaink, amelyeket ebben az összefüggésben használunk (eredetiség, tehetség, alkotás), társadalmi konstrukciók, amelyek már magukban hordozzák a nemek közötti megkülönböztetés jegyeit. Történelmi gyökereiket tekintve a romantikára (hozzátennem: a kanti zseni-fogalom romantikus változataira) vezethetők vissza. Az *alkotás* fogalmát boncolgat-

va vázolja fel a szerző – az érzékleteség kedvéért talán kissé elnagyoltan – a „férfi” és a „női” alkotásról fogalomban lévő sztereotípiákat. Az aktivitás, a képzelőerő, a produkció általában a férfi oldalára kerül, míg az alkotó nőnek marad a passzivitás, az imitáció és a reprodukció. (Ha ez teljes mértékben így volna, akkor a „női alkotás” eleve alacsonyabb rendűként lenne csak definiálható.) Nos, magában a könyvben található olyan idézeteket a húszas–harmincas évekből, amelyek alátámasztják ezt a sémát, ám olyanokat is, amelyek sokkal összetettebb látásmódról árulkodnak. Abban viszont teljesen igaza van Borgos Annának, hogy a kreativitás valójában az alkotás folyamatában kifejlődő képesség. Mármost nehéz megalapozottan nyilatkozni annak a „tehetségről”, akinek nincs módja arra, hogy próbára tegye a képességeit”. A nők előtt pedig a legtöbb értelmiségi pályán nyilvánvalóan sokkal szűkösebb lehetőségek álltak, mint amelyeket a férfiak számára biztosított a társadalom.

Borgos Anna abból az indokolt feltételezésből indul ki, hogy a múlt század első évtizedeiben az értelmiségi ambíciókkal rendelkező nőknek asszimilációs stratégiákat kellett kialakítaniuk a férfiak által berendezett és uralt társadalomban. (Ha utalásszerűen is, azért különbséget tesz ezek között az évtizedek között: női szempontból a tízes éveket a liberalizálódással, a húszas éveket a konzervativizmus erősödésével jellemzi.) A személyiség „elaborációs-szublimációs mechanizmusai” között sorolja fel a betegséget, a gyógyítást és az írást. Akadhat, akit meglep ennek a három „tevékenységi formának” az egymás mellé helyezése: a betegség talán nem nevezhető „siker” mechanizmusnak. Pszichológiai szempontból azonban teljesen logikus lépésről van szó. A hisztéria női betegségként való meghatározása során a pszichoanalízis „atyáfigurái” éppen a nőiszerep-konfliktusokra adott válaszként értelmezték ezt a tünetcsoportot. Borgos Anna az újabb szakirodalomra támaszkodva joggal utal arra, hogy a „női” idegbetegségeket leírni kívánó orvosi diskurzus tovább erősítette a nőiségről alkotott hagyományos elképzeléseket, mi több, patológizáló hatással járt. Ez teljesen világhossá válik

Ferenczi és páciense, Pálos Elma történetének elemzésében. A pszichológus, aki beleszeret páciensébe, oly módon „menti a bőrét” ebből a kapcsolatból, hogy a nőkre vonatkozó kulturális sztereotípiák egy részét rávetíti a fiatal lányra. (Aki még időskorában sem tud megszabadulni a Ferenczi által sugallt személyiségkép kulpabilizáló hatásától, teszi hozzá Borgos Anna.)

A gyógyítás és az írás elaborációs-szublimációs mechanizmusként való alkalmazása nyilván nem szorul külön magyarázatra. Az is egyértelmű, hogy a nőknek mindkét területen sajátos alkalmazkodási-érvényesülési stratégiát kellett kidolgozniuk, ha sikert akartak elérni. Viszonylag fiatal diszciplína lévén, a pszichoanalízis talán nyitottabb, kevesebb kötöttséget és előítéletet tartalmazó terület volt, mint az irodalom. (Freudnak a nőiséggel kapcsolatos „konzervatív elméleti koncepciói” ellenére.) A szerző ugyanakkor hasonlóságot lát az analitikus és páciense, valamint a sikeres író és felesége kapcsolata között. „Az analitikushoz kapcsolódás (páciensként, adott esetben szellemi vagy szexuális partnerként) sajátos és kényes relációban leképezi a hatalmi pozícióban levő férfihoz való tartozás és a kapcsolat nyomán történő változás, »felemelkedés« törekvését, »stratégiáját«, ugyanakkor a Másikká válás folyamatát is – ennyiben emlékeztet az írófeleségek motivációjára és pozícióira.” Az idézőjelek arra utalnak, hogy Borgos Anna mindkét esetben erős kritikával kezeli a páciensként vagy feleségként elért „felemelkedés” stratégiáját. Ez még inkább kiemeli a köztük és a „gyógyító nők”, vagyis a praktizáló analitikusok között meglévő különbséget. A magyar analitikusnők, akiknek életpályájáról rövid ismertetést találunk a könyvben, megtalálták a diszciplínán belül azt a területet (elsősorban az anya-gyermek viszony feltárásában és kezelésében), ahol valóban „megfogalmazhatták önmagukat”. Kiemelkedik közülük Gyömrői Edit kalandos és gazdag pályafutása, amelynek bemutatására a többiekénél nagyobb terjedelmet biztosít a szerző. Igaza van abban, hogy ezeknek a személyiségeknek érdemes lenne helyet találni a pszichoanalízis „kánonjában”. Ezzel az ismereteinket valóban gazdagító fejezettel csak az a

probléma, hogy a szűkre szabott pályarajzok alapján nincs mód a tudománytörténeti revízióra; Borgos Anna nem is vállalkozik rá.

Ez alkotja tehát a háttérrel a három „Nyugat-feleség” életútjának vizsgálatához. Az első fejezetben felvázolt koncepcióba szemmel láthatóan Babitsné Török Sophie „esete” illik a legjobban, mégpedig azért, mert ő valóban „alkotótárs”, költő akart lenni, és a kortársak, maga Babits, valamint az irodalomtörténeti megítélés szerint az is lett. Kosztolányiné Harnos Ilona számára viszont „nem volt elsődleges az önálló írói identitás megélése” – állapítja meg Borgos Anna. „Írószerepe nem annyira ambíció, mint inkább belső szükséglet, megtalált kreatív szublimálási csatorna.” Karinthy né Böhm Arának pedig sohasem voltak írói ambíciói. Borgos Anna szerint „egyszerre volt írófeleség, sérült és gyógyító nő”, hiszen harminckilenc éves korára orvosi diplomát szerzett és pszichiáterként praktizált is. A három asszony életútjában lényegében csak az a közösnek minősíthető mozzanat, hogy nem egyszerűen írókhoz mentek férjhez, hanem írófeleségek akartak lenni, ambicionálták ezt a társadalmi státust. Persze, ez sem egyformán érvényes mindegyiküknél. Harnos Ilona inkább csak tudomásul veszi, feldolgozni próbálja a szereppel járó nehézségeket és ambivalenciákat. Ő valóban Kosztolányira figyelt fel először, és csak ezt követően, valószínűleg lépésről lépésre jutott el az „írófeleség” státusának felméréséig. Böhm Aranka számára Karinthy hírneve nyilvánvalóan fontos volt, ugyanakkor az irodalom nem lehetett igazán része az életének. („Az irodalom nem érdekli, a tudományt az irodalom elébe helyezi, de csak azért, hogy a férje foglalkozását kibébitse. Ő az irodalom személyes vetélytársa. Időnként ugyan el-elolvas egy-egy könyvet, leginkább külföldi bestsellert, méltányolja is, főleg, ha diadalmas nők szerepelnek benne” – írta róla Harnos Ilona.)

Török Sophie-nak nyilvánvalóan szüksége volt a „költőfejedlem hitvese” szerepére. Borgos Anna azonban meggyőzően mutatja be, mennyire irritálta is ez a pozíció, amelyet sokszor (magával a házasság intézményével együtt, lásd *A házasság válsága* című,

a korban igencsak radikális hangvételeinek számító írását) börtönnek érzett. Nem függetlenül írói ambícióitól, a három asszony közül ő jutott a legtovább a női szerepek és stratégiák átgondolásában. A harmincas évek elején még tiltakozik az ellen, hogy a nőirodalmat különálló kategóriának tekintsék, és sajátos mércével értékeljék. Az 1943-as *Költőnők antológiájában* ellenben Borgos Anna szerint már kifejezi azt a véleményét, „hogy létezik egy *különálló*, pozíciója alapján egységes jegyekkel leírható és értékelendő női hagyomány és ezzel összefüggő női hang”. Ez feloldható ellentmondás, érvel a szerző, hiszen a költőnői korábban is csak a (férfi) kritikusok által alkalmazott „esszencialista alapú kettős mérce” zavarta; soha nem vonta kétségbe, hogy létezik az irodalomban megnyilvánuló női tapasztalat, vagyis az úgynevezett „női hang”.

A magam részéről ezt az ellentmondást sokkal mélyebbre és sokkal nehezebben feloldhatónak látom; olyan ambivalenciának, amely szükségszerűen felbukkan Borgos Anna elemzéseiben is a könyv több pontján. Már a *Bevezetőben* rámutat, hogy a XX. századra a női alkotás „veszélyességének” hiedelme kétségkívül a múlté, ám még az elismerő kritikákat is átszővi a nemiség ideológiája. Azt sejteti, hogy az általa idézőjelbe tett „esztétikai” ítélet mögött mindig a női nemre vonatkozó előítéletek masszája húzódik meg, hiszen a bírálók mindig reflektálnak az alkotó női mivoltára. Nem vitás, hogy a nemi előítéletek jó néhány kritikusnál kimutathatók a könyv által tárgyalt időszakban. Mindazonáltal nehéz nem észrevenni a hasonló típusú érvelésekből kiiktathatatlanság kettős kötést. Ha a kritikus reflektál az alkotó nő mivoltára, akkor a diszkrimináció felé mozdul el: külön „skatulyát” készít a női irodalom számára. Ha viszont nem vesz tudomást arról, hogy a mű szerzője nőnemű, könnyen érheti az a vád, hogy ignorálja a specifikusan női vonatkozásokat és értékeket, tehát megint csak diszkriminál. Borgos Anna hasonló következtetésekre jut Török Sophie irodalmi működésének kritikai fogadtatását vizsgálva. Úgy látja, hogy a korabeli kritika nem tudott megszabadulni a „nőies-férfias” dichotómiától, tehát attól a felfogástól, hogy van

maszkulin és feminin princípium, amelyek alá számos személyiségjegyet, tulajdonságot sorolható. A kritika ezekből állítja elő azokat a látszólag esztétikai „törvényszerűségeket”, amelyek alapján ítéletet mond az írók műveiről. Férfiak által alkotott művek esetében a kritikus nem tartja kötelességének, hogy szóba hozza az író nemét, míg az írók esetében még az is említést tesz arról, aki irodalmi szempontból lényegtelennek látja ezt a különbséget. Borgos Anna tehát nem hisz abban, hogy vannak „esszenciális” vagy „principiális” női, illetve férfitulajdonságok. Arról azonban, mint láttuk, meg van győződve, hogy az irodalomban igenis létezik „egységes jegyekkel leírható és értékelendő női hagyomány és ezzel összefüggő női hang”. Ez utóbbira pedig alighanem lehet és kell is reflektálni (hiszen éppen a reflexió hiánya minősülhetne diszkriminációnak, tenném hozzá).

Ezzel a gondolatmenettel a problémám, hogy a „női hagyomány” és az ezzel „összefüggő” (hogyan összefüggő?) „női hang” egységes jegyekkel való leírásának lehetősége nem magától értetődő számomra. Különösen akkor nem, ha – mint szívem szerint magam is – tagadjuk az „esszenciális” nemi tulajdonságok létezését, vagyis ilyenekre nem hivatkozunk. Hogyan írhatjuk le egységes jegyekkel a női irodalmi hagyományt, a női hangot (ez utóbbi, ugyebár, eléggé elmosódó metafora, hacsak nem mellékelünk hozzá valamilyen definíciót), ha nem állítjuk szembe a férfitradícióval, a férfihanggal? (Mely utóbbinak mibenléte felől ugyancsak tanácstalan vagyok.) Nem akarom tagadni, hogy az irodalom „respublikáját” a férfiak által kialakított szabályrendszerek alapján hozták létre a mi kulturális égövünkön. (Török Sophie szerint az egész világ „a férfisten teremtménye”, és mint ilyen, a nők nélkül lett.) Pillanatnyilag azonban nem látom azokat a fogalmi eszközöket, amelyeknek a segítségével a maszkulin–feminin dichotómiából kilépve megragadhatnánk és egy bizonyos általánosság szintjére emelhetnénk a női irodalom sajátosságait. A könyv *Kanon és identitás. Írónők* című fejezete röviden kommentálja a feminista kritika (a „günökritika”) ama előfeltevését, mely szerint a női

szervezők „sajátos közösséget képviselnek az irodalomban”. Ez a sajátosság nem a biológiai-nemi vonatkozásokból ered, hanem „a kánonokhoz, irodalmi és történelmi tradíciókhoz” való speciális viszonyukon alapul. „Ez a közösség nem egységes; legfeljebb a férfitradícióhoz való viszonya tette azzá.” Ebben az érvelésben is visszatér a maszkulin–feminin megkülönböztetés. Hacsak nem állítjuk azt, hogy *minden* irodalmi tradíció férfitradíció, rendelkezniük kellene a tradíciók közötti nemi megkülönböztetéshez szükséges fogalmi apparátussal. Márpedig az esetek többségében ez teljes képtelenség. Marad tehát „a tapasztalatszerzési lehetőségek” behatároltságának, a „fizikai és intellektuális mobilitás korlátozottságának”, a „pszichoszexuális identitás és kulturális autoritás” összefüggésének elemzése a női szerzők esetében. Mindez természetesen hozhat (és hozott is) tudományos eredményeket, a „női hagyomány” és a „női hang” leírásához azonban aligha elégséges. Borgos Anna a szakirodalom egy részére támaszkodva joggal állapítja meg, hogy a „női irodalom” számára egyaránt problematikus az univerzális szubjektumfogalom és annak „posztmodern dekonstrukciója”. Míg ugyanis az előbbi „fallogocentrikus” képződmény (az univerzális szubjektum a „férfi”-szubjektum), addig az utóbbi lerombolja az „autonóm identitás” alapjait. Ez pedig ellentétes azokkal a feminista törekvésekkel, amelyek a női autonómia, a „női szerzőség”, a női kánonok meghatározását, illetve kialakítását tűzték ki célul. Abban teljesen egyetérthetünk Borgos Annával, hogy ennek a dilemmának a feloldását nem az „individuais szerző” hagyományos fogalmának restaurálása jelenti, hanem a szerző sokféle szituáltságának felmérése. Amely szituáltságok között, tenném hozzá, csupán az egyik a nemi szerep kétségkívül meghatározó jelentőségű szempontja.

Borgos Anna többször hangsúlyozza, hogy a maga részéről kerülni szeretné az esztétikai vagy irodalomtörténelmi értékítéleteket. Ez azt jelenti, hogy nem áll szándékában foglalkozni azzal a kérdéssel, amelyet előláróban pendítettünk meg: hogyan állunk a női alkotók tehetségével, irodalmi jelentőségével? „Ami Török Sophie

írói tehetségének kérdését, munkái jelentőségét illeti, erről nehéz volna ítéletet alkotni, és ez nem is céлом.” Az olvasó némi sajnálkozással kérde: miért is nem? Hiszen ennek a szempontnak a figyelembevétele nyilván befolyásolt volna bizonyos fejtegetéseket. (Ráadásul közvetlenül e kijelentés után mégiscsak megfogalmaz egy meglehetősen negatív minősítést Babitsné írói teljesítményéről, amellyel egyébként nehéz nem egyet érteni.) Amikor például a Török Sophie temetésén elhangzott beszédek, illetve a nekrológokat elemezte, talán kevésbé lepődött volna meg azon, hogy mindegyikben szó esett Babitsról, mintha a két költőt csak közösen lehetett volna gyászolni. A Babits Mihály és Török Sophie költészetének irodalomtörténeti súlya és esztétikai minősége közötti óriási különbség véleményem szerint nem elhanyagolható ebben az összefüggésben sem. Éppenséggel akkor nem, ha méltányolni akarjuk Török Sophie lírájának, vagy a kitűnően taglalt *Hintz tanársegéd úr* című kisregénynek a valódi irodalmi érdemeit. Erre pedig valóban nincs más lehetőségünk, mint a mai „horizont” felől való ítéletalkotás, amely nem kerülhető meg (teljesen) a korabeli recepció elemzésével, hiszen azt is meghatározza a mostani nézőpontunk. Borgos Anna tulajdonképpen minden idézett kritikusi és irodalomtörténeti vélekedést gyanakvással szemlél (nem tagadom, sokszor jogosan), mert a nemi szerepekről alkotott sztereotípiákat keresi mögöttük. Ezért sugallja például, hogy azokat a kortárs költőnőket, akik helyet kaphattak volna a Török Sophie-féle antológiában, az irodalomtörténet „alkalmasint a periférián” fogja majd elhelyezni. Azért, mert nők, vagy azért, mert műveik alapján ez a besorolás a méltányos? Ha összevetjük a Kaffka Margit és a Török Sophie kritikai fogadtatásáról írottakat, egyszerűen érzékelhetetlen a két életmű közötti színvonalkülönbség. Megtudjuk ugyan, hogy az előbbi a „leginkább kanonizált női író” volt, de azt is, hogy „görcsösen igyekezett megfelelni a kurrens irodalmi elvárásoknak”. (Sokan voltak így ezzel.) Éppen csak az nem derül ki, hogy ebből a görcsös megfelelni vágyásból milyen jelentős művek születtek. Ezenkívül a

szerző néha „bedől” a kortársaknak. Kaffka női mivoltával hozza összefüggésbe belső bizonytalanságát, s ennek alátámasztásához arra a Füst Milánra hivatkozik, aki évtizedekig ki volt szolgáltatva Osvát értékítéleteinek, és még sorolhatnék néhány kritikátörténeti naivitást.

Mint már céloztam rá, a három nagy portré közül voltaképpen csak a Török Sophie-fejezet igazán alkalmas arra, hogy a könyv első harmadában felvázolt általános koncepciót igazolja. Ettől függetlenül mind a Harmos Ilonáról, mind pedig a Böhm Arankáról szóló fejezet rendkívül tanulságos, informatív, helyenként megrendítő. Borgos Anna követi az egyéni életutakat és a rendelkezésre álló dokumentumokat; eszébe sem jut, hogy mindenképpen a saját előzetes elképzeléseit erőltesse rá a feldolgozott anyagra. Túl azon, hogy sok tekintetben még feltérképezetlen utakon jár, munkájában ezt az intellektuális becsületességet tiszteltem a legjobban.

ANGYALOSI GERGELY

Sutyák Tibor: A Freud-elv

A PSZICHOANALÍZIS MINT
LÉLEKFILOZÓFIA

*Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 2008.
196 old., 2200 Ft*

Sutyák Tibor doktori disszertációjából született második könyve a pszichoanalízis és a fenomenológia határterületére kalauzol. Célként a freudi metapszichológia filozófiai szempontrú „másodlagos megmunkálását” (13. old.) tűzi ki. Sutyák olykor lazább, néhol tüntetően „outsider” stílusa, ironikus felütései, hegeli dialektikus érveléstechnikája, az új francia fenomenológia érzéki töltetű terminológiája karakteresen – egy ifjú szakács sok fűszert használó, érlelődő karakterével – fűszerezi a terítékre kerülő témát: a *Freude*, azaz az öröm elvét.

A könyv alapvető freudi *fogalmakat* vizsgál, átfogalmazva, helyenként újrafordítva, új terminológiával körülépítve. Ezek az újraolvasások hol termékenyek, hol kevésbé azok,

helyenként megmaradnak a gondolatmenet pusztá rekapitulációjánál, másutt sikerül új módon bemutatni a vizsgált problémákat, valóban alávetve őket egy fenomenológiai alapokon nyugvó másodlagos, helyenként radikális megmunkálásnak.

A fenomenológiai analízis módszere Sutyáknál olyan folyamra hasonlít, amely hordalékként kapja fel, néha felszínre dobja, majd aláveti a fogalmakat: újra és újra megforgatja őket. Ezt a benyomást erősítik a visszatérő példák (a *Patkányember* esete, és magának Sutyáknak az „elbeszélő énje”, ahogyan éppen ül és ír), az egyes szám első személyű szölamok, továbbá az olykor bő lére eresztett, szenvedélyes azonosulások a „tapasztalóval” (a szorongás, az elfojtás, az ödipális vágy átélőjével), hogy az analízis által felfedezett lelki jelenségeket a reflektáló Én számára megjelenő tapasztalatként mutassák meg. Így kétségtelenül olvasmányos, ugyanakkor kevésbé egzaktszöveget: egy tudományos-szórakoztató (*infotainment*) esszét vehet kézbe az olvasó.

A szerző fenomenológiai átgúrt lélektani vizsgálódásának, fenomenológiai olvasónaplójának vázát és irányelvét a legfontosabb pszichoanalitikus fogalmak adják. A pszichoanalitikus és a különféle (főként Husserltől, Heideggertől, Merleau-Pontytól és Michel Henrytől kölcsönzött) fenomenológiai terminusok keveredése az egész könyvet átszövi, és anélkül, hogy összekuszálná, jótékonyan lazítja fel az analízis fogalmi hálóját.

A sutyáki újraolvasás számára a „világ”, a „feladat” és az „alkalom” fogalmi jelölük ki az értelmezés keretét. A *tudattalan* szférájának elemzése a *világtalan* szférájának elemzésébe csap át, majd – miközben egészen heideggerivé válik a nyelv – kilépünk „a világ nyitottságába” (29. old.), ahol minden, ami utunkba kerül, alkalomként adódik. „Az alkalom minden cselekedetünk kerete, feltétele, lehetősége.” (180. old.) Sutyák a könyv konklúziójában az alkalom felől olvassa újra a freudi tanokat, megalkotva az alkalom filozófiáját, amelyhez talán nem is lett volna feltétlenül szüksége a pszichoanalízisre. A túlhajtott alkalomelemzést olvasva eszünkbe juthat az a vád, amellyel oly gyakran illetik a pszichoanalízist: bármilyen és annak ellenkezője

is megmagyarázható vele, így maga a pszichoanalízis is kiválóan alkalmas arra, hogy bármit kiolvassanak belőle.

Sutyák *A halálösztön és az életösztönök* (Múzsák, Bp., 1991.) című, a freudi gondolatmenetben jelentős fordulatot hozó mű alapján indul el. Az énkészíteték és szexuális készitések (a szerző helyesen különbözteti meg az *ösztönt* és a *készítést*, hiszen a magyar fordításban eredetileg *énösztönök* és szexuális *ösztönök* szerepelnek) ellentétének segítségével mutatja be a pszichoanalízis dualisztikus jellegét, szemben a jungi analízis és a filozófia monizmusával. „A dualizmus arra mutat rá, hogy az emberi tapasztalat redukálhatatlanul kettős” (25. old.), vagyis egyfelől a tudatos zóna értelmes világában, másfelől a tudattalan „világtalanságában” élünk. A „nemvilágszerű” zónáról a mindennapi élet pszichopatológiái (az elvétések, álmok, viccek, elfelejtések) a felületes pillantás számára lényegtelennek tűnő jelek által adnak hírt. A tudat azonban legtöbbször eltekint ezekről a „hibáktól”, hiszen az „értelem elvárása a zörej kiküszöbölésére szólít fel” (51. old.), de az empirista pszichoanalízis kiterjeszti vizsgálódása területét a tapasztalat egészének heterogenitására, a „jelenségvilág hulladékára” is.

A tudat a fenomenológus számára tehát értelem, rend és világ, a tudattalanban pedig „a világszerű összefüggésekről lehasadt fragmentumok, a horizont nélküli fenoménzselvények” helyezkednek el, amelyek „nem kapcsolódhatnak be az értelmes létezés megszervezésébe” (105. old.). Ez az állítás vitatható, hiszen a tudattalan nem csupán fragmentumok, hanem gestaltok, ideálképek, őstörténetek gyűjtőhelye is, amelyek – tüneteiken, álmokon, pótcselekvéseken stb. keresztül – nagyon is szervezik mindennapjainkat.

Sutyák kanti alapon közelíti a freudi rendszerhez, tehát a szemléleti tartalmakat kategóriák (mennyiség, minőség, viszony, modalitás) szervezik. A világkonstitúció – amelyben a „világ értelmes és érthető feladategésként” (68. old.) adódik – legfőbb rendtípusai a tér, az idő és az ellentmondás. Ezek a törvények „az emberi lélekbe vannak belevésve, az általuk képzett rend mindazonáltal nem az ember,

hanem a világ rendje” (70. old.). A „másodlagos megmunkálás” ezúttal nem termékenyítette meg igazán alapanyagát, megtudtuk, hogy egyrészt a világ, másrészt mi magunk vagyunk az eredői annak, amit látunk vagy gondolunk.

Sutyák kitüntetett figyelmet szentel a tünetértelmezés problémájának. Mindenekelőtt azt vizsgálja, hogyan válik értelmezhetővé, értelmessé a páciens tünete, mi igazolja a tünet helyes interpretációját. Bevezetve és elemelve az általában vett jelenségek értelmezéséhez szükséges fogalmakat: a racionalitás, az okság és a jelentés fogalmait, mind a három értelmezési sémát rápróbálja a *Patkányember* történetére, így végül három különböző olvasatot kap, amelyekről kiderül, hogy önmagukban nem tudnák leírni a tünetek értelmét, és amelyek persze egymással is összegabalyodnak, hogy végül a „kialakuló textuális bogok” képezzék meg a jelentést (83. old.). Ricoeur, McIntyre és Tengelyi nyomán Sutyák az elbeszélésben találja meg az interpretáció megszületésének és legitimációjának helyét, és szellemesen állapítja meg, hogy „a tünet és a gyógyítás azonos célt követ: utasítást ad arra, hogy kezelésbe vegyék” (76. old.). Ami azonban kissé elnagyolt, mert bár a tünet is utasítást ad, de két különböző utasítást: az analitikusnak azt, hogy a tudatosítással számolja fel a tüntet, a páciensnek pedig azt, hogy az igazi vágykielégítést válassza helyette – az egyik esetben a racionalitás győz, a másik esetben viszont az *ösztönök*.

A fenomenológia emlőin nevelkedett Sutyák egy teljesen új terminológiát is bevezet az analitikus fogalmak helyett és magyarázatukra. A „világtalan” *ösztönént*, az *Est* például *Valaminek* kereszteli: „nem meghatározható, nem megnevezhető, mégis minden, aminek határa lehet, innen terem elő. A világ origója, vakfoltja, köldöke. Az élet tömörsége, érzékeny húsa, az affektivitás kéjenc masszája.” (164. old.) Az *ösztönénből* tehát egyszerre lesz egy heideggeri hangulatú Valami, amelynek szövetét Merleau-Ponty „eleven hús” terminusa adja (lásd „a világ húsa” Merleau-Ponty: *A látható és a láthatatlan* [L'Harmattan, Bp., 2006] című könyvében).

Az Ödipusz-komplexust vizsgálva Sutyák merész, de meggyőző értelmezést kínál „az apa jelentésére” alapozva, aminek kapcsán Lacant a lábjegyzetben elintézi annyival, hogy lehetne rá hivatkozni (lásd Jacques Lacan: A fallosz jelentése. *Thalassa*, 9 [1998], 2–3. szám, 157–171. old.). Arra a filozófiát is különösen érdeklő kérdésre keresi a választ a szülő–gyermek viszonyban, hogyan és mikor születik meg az *Én*. A fenomenológus az individualitás, az identitás és a szubjektivitás megkülönböztetéséből és egymáshoz való viszonyából indul ki. A Valami semmivel sem identikus, nem szubjektum és nem is individuum, hanem a közösség világa, mint ahogyan a csecsemő sem különíti el énjét a külvilágtól. (Azt azért érdemes megemlíteni, hogy a csecsemő kutatások szerint már a párnapos csecsemő sem „folyik egybe” a külvilággal). Azonban mihelyt bekövetkezik ez az elkülönülés, a közösség affektív tapasztalata sem élhet tovább, viszont minden későbbi interszubjektív kapcsolatunkban voltaképpen ezt próbáljuk visszanyerni. A választ a szerző végül az ödipális konfliktusban találja meg: „a gyermeki egyén az apának köszönheti létrejöttét”, aki így „a személy kialakulásának paradigmája” (113. old.), illetve az „individualizáció indítómintája” (174. old.).

A könyv egyik legszórakoztatóbb, s egyben legabszurdabb része a pszichoanalízis szó etimológiája, egyben pszichoanalízise. Atomjaira boncolgatva a szót, már-már azt hihetnénk, hogy Sutyák a pszichoanalízis karikatúráját rajzolja meg. Kibontja belőle a *pszicho*, az *oa*, az *ao*, az *ana*, *lűszisz* és az *ízis* szavakat, s ha nem lenne a patetikus hang, úgy vélhetnénk, az analitikus módszer paródiáját olvassuk. A szó Sutyák szerint egyebek mellett tartalmazza az *Anna O* eset kezdőbetűit, a *fort-da* játék hangpárját, valamint *Psyché* és *Ízisz* képeben *Erosz* és *Thanatosz* küzdelme is megjelenik.

A szemantikai zsonglörködés átvezet a nyelv működésének elemzéséhez – ez az eszme-futtatás annak ellenére sem tartja szükségesnek, hogy kitérjen Lacan idevágó gondolataira, hogy kiindulópontja szerint a lélek nem más, mint nyelv, amely gondolatnak Lacan ágyazott meg (vö. Jacques Lacan: A tudattalan úgy van struktu-

rálva, mint egy nyelv. Rövid előadás a Francia Rádióban. *Thalassa*, 4 [1993], 2. szám, 12–16. old.). A szerző itt is híven követi saját fenomenológiai interpretációjának kijelölt útját: „a világ feladat, a nyelv lényegi funkciója az, hogy a feladatként megvalósított világkonstitúcióban élő embernél ne csak a feladatképzést, de a feladatmegoldást is biztosítsa.” (126. old.) Sutyák is ügyesen bánik a nyelvvel, a fenomenológiai nyelvhasználat különböző stílusait, így a burjánzó (lásd Lévinas, Merleau-Ponty) és szárazabb (Husserl) nyelvi jellemzőket jól ötvözi egymással, még ha olykor nem mond is túl sokat velük: „A szintaktikai-logikai normaháztartás a nyelv rendkarakterének kimunkálásában kap lényegi feladatot, a nyelvi rend pedig a feltároló világ rögzítésében a főszereplő.” (129. old.)

Az utolsó fejezet az affektusok, a szorongás, a késztetések és az ösztönök problematikájából ad izelítőt. Amíg az ösztön „biofizikai kategória”, amely „neurológiai és motorikus automatizmust ír le”, addig a késztetés a lélek hatókörébe esik, mi több, „fenomenológiai fogalom [...], hiszen érezzük, nem pusztán következtetünk a létezésére” (155. old.), tehát megjelenik számunkra, nem érheti a spekulatív okutalajdonítás vádja. Azonban nem jelenséggént jelenik meg, hanem szám-talan affektusban érezzük: riadalomként, eltökéltségként, vágyként stb.

„A késztetések végső soron a halálba tartanak” (159. old.) – jutunk el Freud

egyik kulcsfogalmához, a halálösztönhöz, majd az ismétlési kényszerhez. A fenomenológus érdekesítő interpretációja az ismétlés hatókörét és jelentőségét a freudi felfogásnál is jóval szélesebbre tágítja. Abból indul ki, hogy az átélt öröm tapasztalata azonnal annak megismétlésére sar-kall. Az abszolút öröm Sutyák szerint a halálban ér tetőpontjára, de mivel az megismételhetetlen, „az abszolút öröm szintetikus igénye átadja helyét az elérhető öröm visszatérő lehetőségének” (162. old.). Így az örömev a valóságelvet hívja segítségül, hogy kisebb, ám elérhető örömeit szerezen, azaz hogy képes legyen élni a realitás adta alkalmakkal. Az ismétlési kényszer tehát nem pusztán a halálösztön szolgálatában áll, hanem az életösztönében is: az örömev reális programját segíti. Itt még ha önkényes is, de valóban újszerű, érdekes interpretációval találkozhatunk, amely ahhoz a végső konklúzióhoz vezet, hogy „a világ feladat, ám ez a feladat végső soron az öröm maga” (187. old.). Ez a levezetés mintha összemosná az álmok, viccek, elvétések – elfojtásról, azaz boldogtalanságról tanúskodó – tüneti szintű kisüléseit, a kultúra által domesztikált örömszerzési módokat, a kín elkerülésére tett erőfeszítéseket, továbbá a valódi vágykielégítéseket, hogy az öröm fogalmában egyesítse őket. A fenomenológia boronája ezzel a mindent kiengesztelő *happy end*-del az öröm kertjévé varázsolja Freud kínoktól hemzsgő mitikus ösztöner-

dejét, amelyet szemlélve eszünkbe juthat Lévinas gondolata arról, hogy „az ember nem csupán megéli a fájdalmát vagy az örömet, hanem a fájdalmaiból és az örömeiből él”, a „Vanból táplálkozik” (lásd Emmanuel Lévinas: *Nyelv és közelség*. Tanulmány–Jelenkor, Pécs, 1997. 87. old).

A könyv felépítése az olvasót nem segíti különösebben a tájékozódásban. Amennyire olvasóbarát a stílus, oly kevésbé az a tagolás. A tartalomjegyzék sem ad sok iránymutatást arról, mivel találkozhatunk az egyes fejezetekben, pedig egy részletesebb tartalomjegyzék nagyban segítene volna a freudi fogalomtár regényszerű leírásának követését. Fennakadhatunk továbbá azon is, hogy számos lényegi fenomenológiai párhuzam, filozófiatörténeti összefüggés miért kerül – alkalmanként terjedelmes – lábjegyzetekbe. Sokszor mintha éppen a legfontosabb összefüggések szerepelnének kisbetűvel, tömören és utalásszerűen, míg a főszöveget elborítják a kissé túlburjánzó, néhol öncélú és túlfutatott gondolatfutamok, amelyek a különféle Freud által leírt jelenségek szubjektív tapasztalatának mélyebb megértését igyekeznek elősegíteni – egyébként többnyire sikerrel. Továbbá ezek a lábjegyzetek is időnként fájoan nyitva hagyják a tárgyalt kérdést, csak utalásszerűen említenek olyan fenomenológiai és pszichoanalitikus vonatkozásokat, amelyek kifejtése alapvetőnek tűnne.

PINTÉR JUDIT NÓRA